

Коваленко Сергій Станіславович (нар. 1.12.1956 в м. Києві) – науковець, військовий історик, громадсько-політичний діяч, видавець. Випускник Київського політехнічного інституту (1980 р.). Кандидат технічних наук (1988 р.). Співзасновник Громадської ініціативи «Почесна Варта». Автор книг «Опис козацької України 1649 р. Довідник» (2004 р.), «Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія в 3-х томах» (2007 – 2009 рр.), «Останній чин великого Гетьмана» (2010 р.), «Іван Богун – український Дон Кіхот» (2011 р.), «Чорні Запорожці: історія полку» (2012 р.), «Похід Запорожців на Донбас і Крим: рік 1918» (2018 р.), «Військо Запорозьке 1578 – 1599 років: перша республіка» (2021 р.).

Шкурко Микола Пантелійович (нар. 16.12.1954 в с. Крути Ніжинського р-ну Чернігівської обл.) – підприємець, громадський діяч, меценат. Випускник Київського технологічного інституту харчової промисловості (1977 р.). Засновник Ніжинського товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (1989 р.), Просвітньої виробничо-комерційної фірми «Сяйво» (1993 р.). Незмінний директор Благодійного фонду «Ніжен» (з 2002 р.), Асоціації «Об'єднання підприємств Ніжинщини» (з 2011р.). Перший голова Ради директорів Громадської спілки «Асоціація розвитку льонарства і коноплярства України» (у 2017 – 2023рр.). Один із ініціаторів створення Ніжинської стіни Героїв та встановлення пам'ятних знаків на честь заснування 1648 року Ніжинського полку Війська Запорозького і 1652 року Веркіївської сотні Ніжинського полку Війська Запорозького.

Сергій Коваленко
Микола Шкурко

Чернігівський полк Війська Запорозького: історичний нарис

Ніжин - 2024

Сергій Коваленко
Микола Шкурко

**Чернігівський
полк
Війська
Запорозького:
історичний нарис**

БО Благодійний фонд «Ніжен»
Ніжин - 2024

Коваленко Сергій, Шкурко Микола. Чернігівський полк
Війська Запорозького: історичний нарис. – Ніжин: БО
Благодійний фонд «Ніжен», 2024. – 88 с.

Книга є коротким викладом історії Чернігівського полку як адміністративно-територіальної одиниці української козацької держави Військо Запорозьке за весь час існування полку 1648 – 1782 років.

Призначена для всіх, хто цікавиться історією України.

Книгу оформлено й зверстано ТОВ “Стікс-Ко”.

На лицьовій сторінці обкладинки вміщено герб Чернігівського полку від 1672 року.

У нижніх кутових частинах колонтитулів сторінок використано емблему ГІ “Почесна Варта”.

© Коваленко С., Шкурко М., текст 2024 р.
© Коваленко С., мапа 2024 р.

1. ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

Чернігівський полк як адміністративно-територіальна і військова одиниця існував впродовж 1648 – 1782 років, спочатку в складі Війська Запорозького (1648 – 1660 і 1668 – 1669 років), потім у 1660 – 1668 і 1669 – 1681 роках – у межах територій Війська Запорозького, що потрапили у підлеглість до Московського царства, а надалі – у межах територій колишнього Війська Запорозького, що залишилися у підлеглих до Московського царства і об’єднувалися назвою «Військо Запорозьке його царської величності». Військо Запорозьке було українською національною державою республіканського типу, що виникла 1578 року і обіймала спочатку простір історичної області, званої Запорожжям, а в ході війни з Річчю Посполитою 1648 – 1649 років поширила свої межі на Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства Речі Посполитої. Чернігівський полк розташовувався у межах колишнього Чернігівського воєводства Речі Посполитої. 1714 року Військо Запорозьке, після виїзду останнього Гетьмана Пилипа Орлика до Швеції, залишилося без Гетьмана і лише у межах Запорожжя зі столицею в Січі, а 1734 року, після смерті кошового Костя Гордієнка, січовики перейшли під зверхність Царя московського, який потребував їхньої участі у війні проти Османів 1735 – 1739 років.

Станом на 1781 рік у складі Чернігівського полку були:

- Чернігівська полкова;
- Березнянська (осередок – Березна, тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) ;
- Білоуська (осередок – Білоус, тепер Старий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.);
- Вибельська (осередок – Виблі, тепер Чернігів-

ського р-ну Чернігівської обл.);

- Волинська (осередок – Волинка, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.);

- Городнянська (осередок – Городня, тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.);

- Киселівська (осередок – Киселівка, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.);

- Любецька (осередок – Любеч, тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.);

- Менська (осередок – Мена, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.);

- Понорницька (осередок – Понорниця, тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.);

- Роїська (осередок – Роїще, тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.);

- Седнівська (осередок – Седнів, тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.);

- Синявська (осередок – Синявка, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.);

- Слабинська (осередок – Слабин, тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.);

- Сосницька (осередок – Сосниця, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.);

- Столинська сотні (осередок – Стольне, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.).

Полковим містом Чернігівського полку був Чернігів. 1782 року, коли полково-сотенний устрій в Україні був Московським царством скасований, межі Чернігівського полку увійшли до складу Чернігівського намісництва Московського царства.

За «Топографічним описом Малоросійської губернії 1798 – 1800 років» у Чернігові проживало чоловічої статі 1350 і жіночої статі 2399 осіб (всього – 3749 осіб). З них ремісників (чоловіків): кравців (одяг) – 42, їхніх

підмайстрів 29 і учнів 19; шевців (взуття) – 26, їхніх підмайстрів 4 і учнів 5; ювелірів по сріблу – 3; ковалів – 7, їхніх підмайстрів – 5; котельників 2; 1 колісник; 3 слюсарі; 12 ткачів; 12 горшечників і пічників; 28 м'ясників; 25 пекарів¹. Крім того у місті діяли 2 солодовні з пивоварнями, 3 цегляних заводи, 35 вітряків і 9 водяних млинів. З цього видно, що господарча діяльність мешканців Чернігова на той час була, в основному, спрямована на обслуговування побутових потреб міщан. Звертає на себе увагу, крім того, дуже незначна кількість козацтва. В описі зазначено усього лиш 21 козака чоловічої статі і 31 особу жіночої. Тож буржуазна ідеологія «козацького звичаю» не набула тоді у Чернігові великого поширення.

Історія донесла нам імена таких повних (без наказних) чернігівських полковників²:

Шумейко Прокіп (1648 р.);

Бут Григорій (1648 – ?)

Пободайло Степан Данилович (? – 1649, 1651 – 1654 рр.);

Небаба Мартин (1649 – 1651 рр.);

Абрамович (Попович) Іван (1654 – 1657 рр.);

Силич Оникій (1657 – 1663 рр.);

Миколаєнко Трохим Ничипорович (1663 р.)

Гаврилович Тихін (1663 – ?);

Краснабашта Степан (? – 1664 – ?);

Гнатович Дем'ян (? – 1665 – 1668, 1668 – 1669 рр.);

Самойлович Іван (1668 р.)

Лисенко Іван Якович (1669 – 1671 рр.);

Гнатович Василь (1671 – 1672 рр.);

Дунін-Борковський Василь Касперович (1672 – 1682 рр.);

Самойлович Григорій Іванович (1683 – 1687 рр.);

Лизогуб Яків Кіндратович (1687 – 1698 рр.);

Лизогуб Юхим Якович (1700 – 1703 рр.);
Полуботок Павло Леонтійович (1705 – 1723 рр.);
Богданов Михайл Самсонович (1723 – 1735 рр.);
Ізмайлов Владімір Васільєвич (1737 – 1748 рр.);
Божич Іван Пантелеймонович (1748 – 1762 рр.);
Милорадович Петро Степанович (1762 – 1782 рр.).

До списку, наведеному за вказаним джерелом, внесено деякі зміни. Так, Прокіп Шумейко вказаний першим, оскільки зберігся його наказ від 25 липня 1648 року, в якому він підписався як ніжинський і чернігівський полковник³. А Мартин Небаба вказаний як полковник не від 1648-го, а від 1649 року, оскільки існує думка, що від 1648 року він був борзенським полковником⁴ і лише згодом став чернігівським полковником, що й засвідчено Реєстром Війська Запорозького 1649 року⁵. Крім того, Гнатовичі наводяться у списку під їх власним прізвищем, а не під прізвиськом Многогрішний, наведеному у вказаному джерелі. Між двома полковництвами Дем'яна Гнатовича внесено полковництво Івана Самойловича, оскільки воно засвідчене участю у подіях початку 1668 року⁶. А полковництво Василя Гнатовича розпочате від 1671 р. на підставі даних одного з джерел⁷. Внесено, також, уточнення про роки полковництва Юхима Лизогуба⁸, Владіміра Ізмайлова⁹ та Івана Божича^{10,11}. Крім того, імена полковників-Москалів (Богданова й Ізмайлова) подано за їхньою московською вимовою. Уточнено по-батькові полковника Богданова¹².

2. КОРОТКА ІСТОРІЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

2.1. Передісторія

Чернігів – одне з найстаровинніших міст України, історію якого, вже як укріпленого міста, виводять на підставі даних археологічних знахідок від VII ст. У

першій половині X ст. місто потрапило під владу засновника київської династії Ігоря¹³, який представляв інтереси торгівельної спільноти, званої Русь, яка опановувала річкові шляхи, застосовувані нею для торгівлі між Заходом і Сходом. У цьому смислі Чернігів був цінний тим, що через нього рікою Десна пролягав шлях, котрий за прибутковістю суперничав з дніпровським. Цим шляхом, завдяки системі волоків, можна було дістатися через Оку до волзького шляху і далі до Каспійського моря, а через Сіверський Донець і Дон – до Азовського і Чорного морів. Ці шляхи у нижній течії Волги і Дону перетиналися з Великим Шовковим шляхом, що мав у ті часи величезне значення для міжнародної торгівлі. Тож династія чернігівських князів, що виникла як відгалуження династії, заснованої Ігорем, оволодівши цими шляхами, стала поважним суперником своїх київських родичів і її представники не раз посідали київський престол.

Таке становище тривало до 1239 року, коли Чернігів, а невдовзі й Київ, потрапили під владу величезної степової держави нащадків Чингісхана, що простяглася від Тихого океану до Чорного моря. Втім, могутність цієї держави була у 1340-х роках підірвана пандемією чуми, що спричинило її занепад. Цим скористалися нащадки князя Гедиміна, що правив у лісовій Литві, яку пандемія не зачепила і у 1360-х роках Київ і Чернігів опинилися під їхньою владою. Слідом за тим під зверхністю Гедиміновичів утворилося Литовське велике князівство і удільні князівства, у тому й чернігівське 1430 року, були ліквідовані.

Тим часом Сіверщина опинилася на порубіжжі між Литовським великим князівством і Московським князівством, між якими за Сіверщину розпочалася кривава боротьба, внаслідок якої Сіверщина з Черніговом

1503 року опинилися під владою Московського князівства, володар якого Іван Грізний 1547 року проголосив себе царем. Втім, війни за Сіверщину продовжувалися і у ході війни 1609 – 1618 років між Річчю Посполитою і Московським царством за *Деулінським перемир'ям 1618 року* Сіверщина з Черніговом перейшла під владу Речі Посполитої, що була конфедерацією Польського королівства і Литовського великого князівства, утвореною 1569 року.

До 1648 року Чернігів був головним містом Чернігівського воєводства Речі Посполитої. Після переходу під владу Речі Посполитої у межах майбутнього Чернігівського воєводства було спочатку утворене Чернігівське князівство, котре, як недавня частина Московського царства, служило підставою для королевича Володислава Вази зватися Царем московським, оскільки боярська дума Московського царства 1610 року обрала його на цей престол. Проте, після війни 1632 – 1634 років між Річчю Посполитою і Московським царством за *Поляновським договором 1634 року* Володислав Ваза відмовився від царського титулу і Чернігівське князівство було перетворене на Чернігівське воєводство. 1623 року Чернігову було надане право міського самоврядування за Магдебурзьким статутом.

2.2. Історія часів боротьби за становлення Війська Запорозького 1648 – 1681 років

2.2.1. Часи гетьманування Богдана Хмельницького та Івана Виговського (до 1659 року)

2.2.1.1. Похід 1648 року Петра Головацького і заснування Чернігівського полку

Чернігівський полк Війська Запорозького був заснований у червні 1648 року. Тоді, після здобуття Вій-

Укріплення Чернігова XVII століття

ськом Запорозьким блискучих перемог над військами Речі Посполитої у *Жовтководській битві 1648 року* і *Корсунській битві 1648 року*, Гетьман Богдан Хмельницький послав на Ніжино-Сіверщину військовий корпус, очолюваний наказним гетьманом Петром Головацьким. Цей корпус мав завданням витіснити з тих країв війська князя Яреми Вишневецького, на той час руського воєводи Речі Посполитої. Під загрозою оточення князь почав відступати зі своїх Прилук через Ніжин на Чернігів. Коли Головацький зі своїми козаками прибув 9 червня 1648 року до Ніжина, то князя там вже не було.

Ніжинці радо зустріли Запорожців і у місті відбулася козацька рада, на якій було засновано Ніжинський полк, а його першим полковником обрано Прокопа Шумейка¹⁴. Те саме невдовзі відбулося у су-

сідній Борзні (тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл.), де полковником було обрано Мартин Небабу¹⁵. Нові козацькі формування вирушили разом з Петром Головацьким на Чернігів. Проте, коли вони прибули до міста (близько 12 червня), то Яреми Вишневецького вже не було й там. Він зі своїм військом подався далі за Дніпро, а у Чернігові в замку замкнулася для оборони місцева шляхта, здобуттям якої і зайнялися козаки.

Петро Головацький, проте, не став затримуватися у Чернігові і подався зі своїми козаками на Новгород-Сіверський і Стародуб, а облогу чернігівського замку очолив Прокіп Шумейко. Поки тривала облога, місцеву людність було організовано у Чернігівський полк, першим полковником якого обрано того ж таки Прокопа Шумейка¹⁶. Шляхта, що замкнулася у чернігівському замку, боронила-ся запекло і його вдалося здобути лише близько 25 липня 1648 року¹⁷, після чого козаки Шумейка рушили на здобуття Лоева (тепер Гомельської обл. Білорусі), який тримав під наглядом важливу переправу через Дніпро. Слідом за тим, під серпнем і груднем 1648 року чернігівським полковником джерела називають Григорія Бута¹⁸.

2.2.1.2. Війна проти Речі Посполитої і Реєстр Війська Запорозького 1649 року

Втім, у *Лоївській битві 1649 року*, що відбулася 31 липня, чернігівським полковником джерела називають Степана Пободайла¹⁹. Щодо його прізвища, то існують різночитання. Ми дотримуємося написання, наведеного у Реєстрі Війська Запорозького 1649 року²⁰. *Лоївська битва*, як відомо, була подією стратегічного рівня і у ній козаки Київського й

Чернігівського полків під загальним керівництвом наказного гетьмана Михайла Кричевського зупинили просування на Київ військ Речі Посполитої, очолюваних польним литовським гетьманом Іваном (Янушем) Радивилом. Цей наступ литовського війська мав характер тилового удару по Війську Запорозькому, армія якого на чолі із самим Гетьманом Богданом Хмельницьким вела виснажливу облогу Збаража і відбивала під Зборовом наступ ворожого війська, очолюваного Королем Іваном-Казимиром Вазою. *Лоївська битва* була Військом Запорозьким програна, в ній загинув наказний гетьман Михайло Кричевський, але й литовське військо зазнало таких тяжких втрат, що його подальше просування на Київ стало неможливим.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року було складено на підставі умов *Зборівського договору 1649 року* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, яким було завершено війну 1648 – 1649 року між ними. Цим договором збройні сили Війська Запорозького мали обмежуватися числом у 40 тисяч. Для підтвердження виконання цієї умови і було складено цей Реєстр, у якому поіменно називалися всі козаки Війська Запорозького, розписані по сотнях і полках. З Реєстру ми й дізнаємося про адміністративно-територіальний поділ Війська Запорозького станом на осінь 1649 року і, зокрема, про устрій його Чернігівського полку.

На той час до складу Чернігівського полку, крім самого полкового товариства, що складало Чернігівську сотню, входили²¹:

- Борзенська сотня, в якій окремо виділено «загорівців» (козаків Загорівки, напевно);
- Бахмацька сотня (з осередком у Бахмачі – тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл.);

Чернігівський полковник 1649
– 1651 років Мартин Небаба

- Батуринська сотня (з осередком у Батурині – тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл.);

- Конотопська сотня (з осередком у Конотопі – тепер Сумської обл.);

- Сосницька сотня (з осередком у Сосниці – тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл.);

- Івангородська сотня (з осередком в Івангороді – тепер Прилуцького р-ну

Чернігівської обл.).

Усі ці одиниці державного поділу меж Війська Запорозького до осені 1649 року об'єднувалися у Борзенський і Сосницький полки, а 1652 року увійшли до складу відновленого Ніжинського полку. Новобраним чернігівським полковником став колишній борзенський полковник Мартин Небаба²², оскільки його полк було приєднано до Чернігівського і він у ньому явно кількісно переважав (Борзенська сотня, Бахмацька сотня, Батуринська сотня, Конотопська сотня, Івангородська сотня). Сам Мартин Небаба став на той час визначним державним діячем і уславленим полководцем Війська Запорозького, одним з найближчих соратників Гетьмана Богдана Хмельницького. Другим після Мартина Небаби у списках Чернігівського полку значився Степан Пободайло, що має означати його посаду полкового обозного, як другого за значимістю полкового і загальнодержавного урядів Війська Запорозького.

2.2.1.3. Війни 1650 року проти Молдавського князівства, 1651 року проти Речі Посполитої і Білоцерківський договір 1651 року

Першим далеким походом, здійсненим Мартином Небабою на чолі козаків Чернігівського полку, був похід на береги Дністра до Ямполя (тепер Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.), де стояв з військом брацлавський полковник Данило Нечай для прикриття головного війська Запорозжців, що у той час воювало проти Молдавського князівства, від можливого нападу з боку Речі Посполитої. Мартин Небаба з 15-тисячним військом був помічений московською розвідкою 4 вересня 1650 року в околицях Гоголева²³ (тепер Броварського р-ну Київської обл.), повз який він ішов до Дніпра.

Під час війни 1651 року Війська Запорозького проти Речі Посполитої козаки Чернігівського полку мали завданням охороняти переправи через Дніпро проти Лоева від можливого вторгнення військ Речі Посполитої. Головний табір Мартин Небаби стояв біля Ріпок (тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.). Одночасно, наказний полковник Степан Окша, батуринський сотник, присланий від Небаби, став у Стародубі, а наказний полковник Іван Шохов здійснив похід аж до Могилева й Смоленська. А на початку червня козаки Небаби облягли Гомель²⁴ (тепер у Білорусі).

Облога Гомеля козаками Чернігівського і Ніжинського полків розпочалася 4 червня 1651 року²⁵ і тривала до 7 червня²⁶. Головним виконавцем облоги був наказний полковник Петро Забіла. Ще при ньому були похідні полковники Василь Литвиненко й Іван Попович (Абрамович?). Наступ на Гомель Мартин Небаба пояснював нападом гомельців на козацьку залогу в Яриловичах (тепер це Старі Яриловичі Чер-

Пам'ятник на честь Мартин
Небаби у Чернігові

нігівського р-ну Чернігівської обл.). Проте, здобути Гомеля козакам не вдалося і вони відступили у межі Чернігівського полку. Небаба пояснював згодом, що він дав розпорядження про відступ за наказом Гетьмана Богдана Хмельницького.

Слідом за тим, 6 липня 1651 року²⁷, ще під час *Берестецької битви 1651 року*, у бою під Ріпками загинув чернігівський полковник Мартин Небаба. Бій був з військом, очолюваним польним литовським гетьманом Іваном (Янушем) Радивилом. У бою, як писав він, козаків «багато лягло на місці, кільканадцять попало в неволю – між ними братанич Небаби, писарі військові, хтось із сотників, і козаки Чернігівського і Ніжинського полку, бубни і короги 14». Після цього до Радивиля приїхали по-

сланці від чернігівських міщан із заявою покірності й благанням не нищити міста й міщан. За те вони обіцяли видати всіх козаків, що були у місті. Але польний гетьман вирішив здобути місто сам, думаючи, що ко-

заків повністю погромлено. Проте, коли він 9 липня підійшов до Чернігова, то побачив його замкненим і готовим до оборони. Оскільки місто було добре укріпленим, то Радивил вирішив відмовитися від його здобуття, пішов на Любеч, де перправився через Дніпро, і далі на Київ.

По смерті Мартин Небаби козаки на полковій раді обрали полковником Степана Пободайла, який раніш цей уряд вже посідав. Після відступу литовського війська від Чернігова, козаки Чернігівського і Ніжинського полків пішли у наступ на Любеч, де Іван (Януш) Радивил перед переправою за Дніпро залишив залог, і облягли його. Проте, уряд Війська Запорозького у вересні 1651 року уклав з урядом Речі Посполитої *Білоцерківський договір*, за яким Чернігівський і Ніжинський полки мали бути скасованими, а на їх місці відновлювалося колишнє Чернігівське воєводство Речі Посполитої. Усі, крім козаків, поверталися у підданство Речі Посполитої, а козаки мали переселитися на землі, що залишалися під владою Війська Запорозького. Не всі, однак, козаки Чернігівського полку так вчинили. Деяка частина їх, очолювана Іваном Дзиковським, переселилися до Московського царства і там на ріці Тиха Сосна заснували місто Острогозьк, яке стало осередком Острогозького полку так званих слобідських козаків. Так само у межі Московського царства відселилися і глухівський сотник Сахно Вейчик зі своїми козаками, а також козаки з Конотопа²⁸.

2.2.1.4. Відновлення 1652 року Чернігівського полку і війни 1654 – 1655 років на теренах Білорусі

Проте, з'їзд шляхти Речі Посполитої не затвердив *Білоцерківського договору 1651 року* і він, отже, не набув чинності. Уряд Війська Запорозького скористався

чим, щоб 1652 року повернути колишнє Чернігівське воєводство під свою владу, і відновив там полково-сотенний адміністративний устрій. Однак, більшість сотень колишнього Чернігівського полку було передано до складу Ніжинського полку, також відновленого, а простір Чернігівського полку був обмежений межами річчям Дніпра й Десни до рівня ріки Смолянка на півдні і до ріки Снов на сході, частково зі смугами лівобережжя Десни і Снова. Чернігівським полковником залишився Степан Пободайло, котрий, хоч і виступив 1651 року проти скасування Чернігівського полку і був за це ув'язнений, але, зрештою, помилуваний Гетьманом Богданом Хмельницьким і відновлений на колишньому уряді.

Під час війни 1652 – 1658 років Війська Запорозького проти Речі Посполитої Степан Пободайло з козаками Чернігівського полку взяли участь у *Поході 1654 року Івана Золотаренка до Старого Бихова*, загинув у жовтні²⁹ під час *Старобихівської облоги* і був похований у Чернігівському Свято-Троїцькому Іллінському монастирі, відбудованому його коштом 1649 року. Далі козаків Чернігівського полку повів у *Похід 1655 року Івана Золотаренка до Вільна* (тепер це столиця Литви Вільнюс) і у *Похід 1655 року Івана Золотаренка до Старого Бихова* новий чернігівський полковник Іван Абрамович, тесть Василя, брата наказного гетьмана Івана Золотаренка. Під час першого з цих походів козаки здобули Мінськ і Вільно, а під час другого повернулися до Старого Бихова (тепер у Могилівській області Білорусі) і взяли участь у продовженні його облоги. Проте, у листопаді 1655 року під стінами міста загинув наказний гетьман Іван Золотаренко, козаки припинили облогу і повернулися на зимівлю додому.

2.2.1.5. Придушення протиурядових заколотів 1658 року і війна проти Московського царства 1658 – 1659 років

По смерті у серпні 1657 року Гетьмана Богдана Хмельницького у Війську Запорозькому почалися підбурені Москвою заворушення, спрямовані проти нового Гетьмана Івана Виговського. Козаки Чернігівського полку лишалися прихильниками Гетьмана і на чолі з новим полковником Оникієм Силичем взяли участь у *Поході 1658 року Григорія Гуляницького до Лохвиці*³⁰ (тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.) і у *Поході 1658 року Григорія Гуляницького до Гадяча*³¹ (тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.), спрямованих на придушення заколотів.

Слідом за тим розпочалася війна 1658 – 1659 років Війська Запорозького проти Московського царства. У вересні 1658 року козаки Чернігівського полку на чолі з Оникієм Силичем прибули до Ніжина з метою наступу на Рильськ³² (тепер Курської обл. РФ). Слідом за тим, вони взяли участь у *Поході 1658 року Григорія Гуляницького до Пирятини*³³ (тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.), спрямованого на відсіч наступу московського воєводи Грігорія Ромодановського з військом з Білгорода на Київ. Після *Пирятинської битви* у листопаді і *Варвинської оборони* у листопаді-грудні, в яких наступ ворожого війська був зупинений і він мусив відступити до Лохвиці³⁴, козаки повернулися додому на зимівлю.

Наступного 1659 року розпочався новий наступ московських військ на Київ і на цей раз з Путивля. На цей раз їх очолював Алексей Трубецькой і його у Конотопі зупинили козаки Ніжинського, Чернігівського

і Кальницького полків під загальним керівництвом наказного гетьмана Григорія Гуляницького. Козаків Чернігівського полку очолював їхній полковник Онікій Силич³⁵. *Конотопська оборона 1659 року* тривала від 29 квітня до 8 липня, зупинила наступ ворога, дала час уряду Війська Запорозького зібрати сили, які й розгромили ворога у славетній *Конотопській битві 1659 року*.

Перемоги над московським військом, проте, не дали перемоги у війні. У липні 1659 року січовики, очолювані Іваном Сірком, вчинили напад на землі Кримського царства, що змусило Царя кримського Мегмеда Гірея, котрий допомагав Війську Запорозькому у війні проти Московського царства, спішно повернутися зі своїми військами до Криму. Отже, похід на Москву, на який замірялися союзники, було зірвано.

Скориставшись послабленням становища Гетьмана Івана Виговського, старшина Ніжинського, Чернігівського і Переяславського полків у вересні 1659 року звернулася до воєводи Алексея Трубецького, що після Конотопської битви відступив до Путивля, з каяттям за свою участь у війні проти Московського царства і бажанням поновити присягу Цареві московському, яку невдовзі й було складено.

Решта старшини Війська Запорозького, щоб уникнути його розколу, вирішила пожертвувати гетьманством Івана Виговського. На зібранні Ради Війська Запорозького у Германівці (тепер Обухівського р-ну Київської обл.) 21 вересня 1659 року його було позбавлено гетьманства, а 24 вересня на зібранні у Масловому Ставу (тепер це Маслівка Обухівського р-ну Київської обл.) Гетьманом Війська Запорозького було обрано Юрія Хмельницького.

2.2.2. Часи гетьманування Юрія Хмельницького та Павла Тетері (1659 – 1665 роки)

2.2.2.1. Переяславська Рада 1659 року і участь Війська Запорозького у війні проти Речі Посполитої 1659 – 1660 років, веденій Московським царством

Обрання Гетьманом Юрія Хмельницького з огляду на шану, яку мала у Війську Запорозькому родина Хмельницьких, змусила змовників, очолюваних переяславським полковником Тимофієм Цюцюрою, повернутися під владу Війська Запорозького. Проте, вони таки втягли до його внутрішніх справ Москву, щоб вона убезпечила їх від покарання за зраду. Тож у жовтні 1659 року у Переяславі під прикриттям московського війська, очолюваного воєводою Алексеєм Трубецьким, відбулося зібрання Ради Війська Запорозького, на якому було підтверджено обрання Юрія Хмельницького і затверджено прислані з Москви умови припинення війни, відомі як *Переяславські статті 1659 року*. Від того часу Військо Запорозьке, що від 1658 року воювало проти Московського царства у союзі з Річчю Посполитою, мало воювати проти Речі Посполитої у союзі з Московським царством. Крім того, за переяславськими умовами у Чернігові мала стати залога московського війська³⁶.

Отже, козаки Чернігівського і Ніжинського полків у складі московського війська взяли участь у *Поході 1659 року Васілія Шереметєва до Хмільника* і у *Хмільницькій битві*, якою цей похід завершився. Війська Речі Посполитої зазнали у ній поразки³⁷. Після битви козаки Чернігівського і Ніжинського полків, очолювані, відповідно, Онікієм Силичем і Василем Золотаренком, продовжили похід на Волинь, щоб довершити розгром військ Івана Виговського³⁸. Проте,

настал зима і козаки, дійшовши до Турова (тепер Гомельської обл. Білорусі), мусили повернутися на зимівлю додому.

Наступного року козаки Чернігівського полку, очолювані чернігівським полковником Оникієм Силичем, взяли участь у *Поході 1660 року Василя Золотаренка до Могилева*. Під час цього походу уряд Війська Запорозького розірвав союз із Московським царством і поновив союз з Річчю Посполитою, уклавши з нею *Чуднівський договір 1660 року*. Отже, мала знову розпочатися війна Війська Запорозького проти Московського царства. Проте, не вся старшина пристала на це. Не пристала старшина Чернігівського і Ніжинського полків, яка, повернувшись у листопаді з походу до Могилева, почала списуватись з московськими воєводами про спільні дії проти «зрадників». На цей раз змову старшин очолив Яким Сомко, переяславський міщанин і дядько Гетьмана Юрія Хмельницького по матері, його сестрі.

Тож за згодою уряду Війська Запорозького, щоб привести заколотників до покори, до Чернігова у січні 1661 року підійшло військо Речі Посполитої, очолюване руським воєводою Степаном Чарнецьким³⁹. Втім, здобути Чернігова йому не вдалося і, простоявши під ним до початку березня, руський воєвода з військом відступили за Дніпро⁴⁰.

Проте, війна за повернення під владу Війська Запорозького очолюваних заколотниками полків тривала. Під час цієї війни, козаки Чернігівського полку на чолі з полковником Оникієм Силичем взяли участь у *Городищенській битві 1662 року*, в якій Військо Запорозьке зазнало великої поразки⁴¹.

2.2.2.2. Гетьманство Павла Тетері 1663 – 1665 років і участь Війська Запорозького у поході 1663 – 1664 років проти Московського царства

Невдовзі у Війську Запорозькому відбулися зміни. Після поразки у *Городищенській битві 1662 року* Юрій Хмельницький затвердився на думці зректися гетьманства, що й вчинив у січні 1663 року, після чого постригся у ченці під іменем Гедеон. Замість нього на зібранні Ради Війська Запорозького у Чигирині Гетьманом був обраний Павло Тетеря, який, усе таки, вирішив покінчити із заколотом покриваних Москвою «лівобережців», спершись на підтримку Речі Посполитої і Кримського царства.

Тим часом, війна Війська Запорозького і Речі Посполитої проти Московського царства тривала і козаки Чернігівського полку брали у ній участь на боці останнього. Так, у лютому 1663 року козацькі війська Речі Посполитої, очолювані Денисом Мурашком, що закріпилися у Гомелі, увійшли в межі Чернігівського полку і просувалися у бік Седнева⁴². Проте, дізнавшись, що на допомогу козакам Чернігівського полку наближаються козаки Ніжинського полку на чолі з Василем Золотаренком, Мурашко зі своїми військами відступив.

Одночасно з участю заколотників у війні разом з Московським царством проти Війська Запорозького, тривала боротьба між ними за обрання свого «гетьмана» між Якимом Сомком і Василем Золотаренком. Москову не влаштовували ні той, ні той, як люди заможні, незалежні й пихаті. Їй у якості намісника потрібна була особа залежна. Тож її вибір впав на Івана Брюховецького, колишнього слугу Хмельницьких, який 1660 року втік від них на Січ. Отже, на «Чорній раді», що відбулася 27-28 червня 1663 року на полі біля Ніжи-

на під наглядом московського війська і воєводи Данила Великогагіна, заколотницьким «гетьманом» з порушеннями порядку було приведено Брюховецького. Більшість старої старшини, що пристала до заколоту, була ув'язнена у Ніжині і невдовзі частково страчена у Борзні 28 вересня 1663 року⁴³, а частково заслана до Сибіру. Чернігівському полковнику Оникію Силичу, як і Якимові Сомку і Василеві Золотаренку, було відрубано голову.

Стараннями Гетьмана Павла Тетері був виряджений *Похід 1663 – 1664 років Івана-Казимира Вази до Сівська*, який задумувався як похід на Москву і у якому взяло участь і козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Іваном Богуним. За задумом, під час походу не слід було затримуватися біля добре укріплених міст, щоб не втрачати час і встигнути подолати шлях до Москви до настання весняного бездоріжжя. Тож союзницьке військо обійшло стороною Чернігів і Ніжин, і межі Чернігівського полку, прикриті Десною і Сновом, уникли воєнних розрухів. Втім, союзницьке військо таки затрималося під Глуховом (тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.) і до початку березня 1664 року дійшло тільки до Сівська (тепер Брянської обл. РФ). Крім того, на українському Правобережжі Дніпра розпочалося повстання проти влади Гетьмана Павла Тетері. Тож похід на Москву довелося перервати.

Надалі, впродовж 1664 – 1666 років, завданням козаків Чернігівського полку була охорона переправ через Дніпро і Сож у його межах від можливих нападів військ Речі Посполитої. Так, зберігся наказ чернігівського полковника Степана Краснабашти від 29 травня 1664 року, виданий у таборі в Яриловичах⁴⁴, тобто на північному рубежі Чернігівського полку. Слідом за тим, війна між Річчю Посполитою і Московським

царством припинилася і між ними був укладений *Андрусівський договір 1667 року*, за яким уряд Речі Посполитою визнав владу Московського царства над українським Лівобережжям. Тож загроза межам Чернігівського полку з боку Речі Посполитої з-за Дніпра і з півночі була на якийсь час усунута.

Чернігівський полковник 1665 – 1669 років Дем'ян Гнатович

2.2.3. Часи гетьманування Петра Дорошенка і Юрія Хмельницького (1665 – 1681 роки)

2.2.3.1. Війна 1665 – 1667 років Війська Запорозького проти Московського царства за Лівобережжя Дніпра

Восени 1665 року Іван Брюховецький вирішив удосконалити полковий поділ земель, якими завідував під зверхністю Москви. Ці вдосконалення торкнулися й Чернігівського полку. У зв'язку зі скасуванням сусіднього Сосницького полку його сотні були передані Чернігівському. Свідченням цього є наказ чернігівського полковника Дем'яна Гнатовича киселівському сотнику від 2 жовтня 1665 року⁴⁵. За тодішнім порядком полковник міг видавати накази лише своїм підлеглим. Отже, Киселівська сотня, що перед цим належала до Сосницького полку, на час видання наказу вже входила до складу Чернігівського полку, що, напевно, означає скасування на той час Сосницького полку як адміністративної одиниці. На

це вказує і та обставина, що під час посольства старшини Івана Брюховецького до Москви наприкінці 1665 року представників Сосницького полку у ньому не було у той час, як представники від усіх інших полків були. Чернігівський полк, зокрема, був представлений двома особами, серед яких звертає на себе увагу Іван Домонтович⁴⁶, на той час, ймовірно, слабинський сотник. Це посольство до Москви, як відомо, прийняло й погодило так звані *Московські статті 1665 року*, якими встановлювалися повноваження козацької старшини в опанованій Москвою частині Війська Запорозького. За цими статтями у Чернігові мало стояти 1200 осіб московського війська⁴⁷. Щоб старшина не опиралася прийняттю статей, царський уряд щедро її задаровував. Чернігівському полковнику Дем'яну Гнатовичу, зокрема, було «пожалуване» московське дворянство⁴⁸.

Отже, восени 1665 року до Чернігівського полку додалися Березнянська, Волинська, Киселівська, Менська, Понорницька, Синявська і Сосницька сотні, котрі 1663 – 1665 років належали до скасованого тепер Сосницького полку. Таким чином, Чернігівський полк поширився до меж, в яких він існував до 1782 року.

Тим часом, у самому Війську Запорозькому народне повстання 1664 – 1665 років завершилося вигнанням Гетьмана Павла Тетері у квітні 1665 року. Після короткого урядування Степана Опари, на зібранні Ради Війська Запорозького під Богуславом 30 серпня 1665 року Гетьманом було обрано Петра Дорошенка, який продовжив війну Війська Запорозького проти Московського царства.

Втім, козаки Чернігівського полку продовжували воювати на боці Московського царства проти Війська Запорозького і Речі Посполитої. У Івана Брюховецько-

го викликала занепокоєння та обставина, що між урядами Речі Посполитої і Московського царства у квітні 1666 року розпочалися переговори щодо замирення в Андрусові (тепер Смоленської обл. РФ). Брюховецький вважав, що у разі їхнього замирення він стане непотрібним Москві і вона позбавить його влади. Тому він усіма способами намагався зірвати ті мирні переговори. Брюховецький, зокрема, у червні 1666 року відправив у похід на Гомель козаків Чернігівського полку, очолюваних Дем'яном Гнатовичем⁴⁹, про що й сповістив Царя московського листом від 6 червня. Проте, андрусівські переговорники домовилися 8 червня про перемир'я на час переговорів, і представники Речі Посполитої почали скаржитися Цареві на Брюховецького, який це перемир'я порушував. Тож Брюховецький отримав від Царя нагінку і 29 червня вже звітував йому, що відправив до Гомеля розпорядження про повернення козаків з походу⁵⁰. Однак, коли розпорядження прибуло до Гомеля, то Дем'яна Гнатовича з його козаками там не було, оскільки вони пішли далі до Кричева⁵¹ (тепер Могилівської обл. Білорусі). Тому їхнє повернення до Чернігова дещо затрималося.

Тим часом, серед козаків-лівобережців наростало незадоволення наслідками прийняття старшинським гуртом Івана Брюховецького *Московських статей 1665 року*. Збільшення кількості московських воевод у містах, їхнє нахабне втручання у внутрішнє життя козацького краю, перепис населення задля накладення на нього податків на користь московського скарбу чимраз більше обурювали народ. Так, генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романівський скаржився⁵², що воевода Андрей Толстой, присланий Царем до Чернігова, 1 січня 1666 року усі млини Менської, Сосницької і Понорницької сотень Чернігівського полку взяв під своє

управління Царевим іменем і службовців, що їх прислав Ракушка-Романівський, до них не допускає.

Першими 28 липня 1666 року повстали козаки Переяславського полку, що стояли у Богушківій Слобідці (тепер це Благодатне Золотоніського р-ну Черкаської обл.) задля війни проти Війська Запорозького. Козаки на полковій раді стратили свого полковника Данила Ярмоленка і вирушили на Переяслав, щоб вибити звідти московську залогоу. Проти них Іван Брюховецький кинув козаків кількох полків. Козаки Чернігівського полку на той час ще не повернулися з походу до Кричева і тому приєдналися до каральних військ пізніше. Їхня участь у придушенні повстання засвідчена підписом чернігівського полковника, яким тоді був Дем'ян Гнатович, під листом полковників до Івана Брюховецького, написаним 21 жовтня 1666 року у таборі під Переяславом⁵³.

Уряд Війська Запорозького не зміг надати повсталім козакам Переяславського полку достатньої допомоги, оскільки, у зв'язку із замиренням між Річчю Посполитою і Московським царством, що неухильно наближалось на переговорах в Андрусові, а значить і з можливою війною проти Речі Посполитої, мусив тримати війська на своїх західних рубежах. Зрештою, у грудні 1666 року війна почалася. А у лютому 1667 року між Річчю Посполитою і Московським царством було укладено мирний *Андрусівський договір*, за яким сторони домовилися разом воювати проти Війська Запорозького. При цьому встановлювалася між ними межа, якої кожна зі сторін не мала переступати: московська сторона – зі сходу, а річпосполитська сторона – із заходу. Ця межа в Україні проходила Дніпром з тимчасовим відступленням Московському царству Києва з околицями до Ірпеня на заході і Стугни на сході.

2.2.3.2. Протимосковське повстання 1668 року на Лівобережжі Дніпра і заколот Дем'яна Гнатовича

Незадоволення народу діяльністю московських воевод не вщухало і після придушення повстання козаків Переяславського полку. Зрозуміло, що народний гнів обертався на Івана Брюховецького і його старшин, котрі зрадили здобутки *Української революції 1648 року*. Ще трохи, і наступне народне повстання, що неухильно назрівало, знесло б їх. З іншого боку, московський уряд вів переговори з урядом Війська Запорозького, очолюваним Гетьманом Петром Дорошенком, щодо його переходу під московське панування. Це стало можливим після перемоги Війська Запорозького у *Підгаєцькій битві 1667 року* і укладення між ним і Річчю Посполитою *Підгаєцького договору 1667 року*. Цей договір повертав Військо Запорозьке до міжнародно-правового стану, в якому він перебував після укладення *Зборівського договору 1649 року*. Отже, майбутнє Івана Брюховецького було загрожене і з цього боку. У разі досягнення домовленості з Петром Дорошенком, Москва, звісно, мала б надати перевагу йому, як очільникові Війська Запорозького з міцнішим, аніж у Брюховецького, правовим становищем. Тож Брюховецький вирішив не ждати, а брати свою долю у власну волю.

Отже, у січні 1668 року у Гадячі, де була ставка Івана Брюховецького, на день Богоявлення відбулася таємна нарада його старшин, на якій було вирішено 12 лютого підняти повстання проти московських воевод. Знаком до повстання мав стати арешт воеводи Івана Ржевського у Ніжині. Втім, відбувся збій. Не дочекавшись умовленого знаку, 8 лютого повстали козаки Чернігова⁵⁴. Залога московського війська з воеводою Андреем Толстим закрилася у

Чернігівський полковник 1668 року Іван Самойлович

замку і стала боронитися. У Чернігівському полку, окрім Чернігова, воєвода був ще у Сосниці (Василій Ліхачьов).

Наближення повстання відчувалося у Чернігівському полку задовго до його початку. Так, 14 січня 1668 року Василій Ліхачьов доносив з Сосниці, що він не може зібрати призначених податків через те, що у Сосницькій і Менській сотнях ще 4 серпня 1667 року стали люди «кошового» Василя Гнатовича і все вибирають на себе⁵⁵. А 11 грудня чернігівський полковник Дем'ян Гнатович прислав на зимівлю до Мени свою челядь і вихідців з-за Дніпра 26 осіб, і вони також вибирають всі податки на своє утримання. 8 лютого Василій Ліхачьов писав Цареві про початок заворушень і що йому ніким буде оборонятися, бо у нього лише 30 стрільців⁵⁶, присланих з Ніжина, та й те не кращої якості. А того ж дня, коли він писав цього листа, до Сосниці прибув «волоський полковник» Іван Деркан з козаками⁵⁷ з наказом від Івана Брюховецького стояти в Сосниці. А вже 16 березня чернігівському і новгород-сіверському владіці Лазареві Барановичу прийшла звістка до Новгорода-Сіверського з Гадяча, що Василій Ліхачьов взятий у полон і відісланий туди до Івана Брюховецького⁵⁸.

З Черніговом було складніше. Його замок був добре укріпленим, озброєним і мав чисельну залогу москов-

ського війська (близько 700 осіб⁵⁹). Тож його ніяк не вдавалося здобути. Облогою керував новий чернігівський полковник Іван Самойлович⁶⁰, колишній полковий суддя і полковий писар. Він замінив колишнього полковника Дем'яна Гнатовича після не раніше 11 грудня 1667 року, коли той ще згадується на полковництві. Це пов'язано, або з його небажанням брати участь у повстанні, або з ув'язненням під той час його брата Василя за вбивство дружини⁶¹. Саме тому на старшинській нараді у Гадячі у січні 1668 року був не Гнатович, а Іван Самойлович⁶². Дем'ян Гнатович, за деякими відомостями, був також ув'язнений⁶³, як і його брат. Лише у квітні 1668 року Іван Брюховецький звільнив його і поновив на уряді чернігівського полковника⁶⁴. Можливо, у зв'язку з тим, що був невдоволений неуспіхом облоги чернігівського замку під керівництвом Самойловича.

Отже, 11 лютого 1668 року⁶⁵, вже після початку облоги чернігівського замку, Самойлович і чернігівський вїйт Григорій Іванович преслили до воєводи Андрея Толстого священника Воскресенської церкви Федора, щоб той переказав йому їхню вимогу залишити замок і йти собі геть. На це воєвода відповів вилазкою до великого міста з наказом запалити його. 26 лютого воєводі передали листа від Івана Брюховецького⁶⁶, писаного у Гадячі 22 лютого, з такою ж вимогою. Проте, воєвода продовжував боронитися. Тож облога тривала далі і від квітня 1668 року її очолював Дем'ян Гнатович.

Затаївши злобу на Івана Брюховецького, Дем'ян Гнатович зав'язав листування з Гетьманом Петром Дорошенком⁶⁷, закликаючи його не вірити Брюховецькому і запрошуючи на Лівобережжя, де його, Дорошенка, усе козацтво бажає мати за Гетьмана. Зрештою, ще перед тим, як іти самому з Чигирина,

Гетьман вислав для допомоги Гнатовичу в облозі чернігівського замку своїх козаків⁶⁸.

Сам Гетьман вирушив у похід на початку червня 1668 року. Тоді ж у межі Війська Запорозького вступили московські війська з воєводою Ірігорієм Ромодановським і взяли в облогу містечка Котельву й Опішню (тепер Полтавського р-ну Полтавської обл.). Щоб вивільнити їх з облоги, з Гадяча вирушив і Іван Брюховецький. У складі його військ була й частина козаків Чернігівського полку, відірвана від облоги чернігівського замку, на чолі із самим Дем'яном Гнатовичем. Проте, наблизившись до табору Гетьмана Петра Дорошенка на Сербинському полі біля Диканьки, козаки Івана Брюховецького 18 червня повстали проти нього і стратили його. Тоді ж відбулася спільна рада Війська Запорозького, на якій козаки-лівобережці визнали Петра Дорошенка своїм Гетьманом. Далі, об'єднане козацьке військо, у складі якого були й козаки Чернігівського полку, звільнили від ворожої облоги Опішню і Котельву й вигнали ворожєє військо за межі Війська Запорозького. По завершенню у Ромнах визвольного походу, Гетьман Петро Дорошенко призначив чернігівського полковника Дем'яна Гнатовича наказним гетьманом на Сіверщині, а сам повернувся до Чигирин. 8 липня 1668 року Гнатович вже був у Чернігові і, вже як наказний гетьман, видав указ про підтвердження прав Максаківського монастиря на маєтності⁶⁹.

Підмога обложений у чернігівському замку залозі московського війська прийшла лише наприкінці вересня після здобуття 18 вересня 1668 року Ніжина⁷⁰. Прийшовши до Чернігова, військо воєводи Ірігорія Ромодановського відразу ж пішло на приступ до нього, здобуло Нове місто і Третяк⁷¹ і взяло в облогу коза-

ків Дем'яна Гнатовича, що замкнулися у Старому місті. Сам наказний гетьман стояв у Седневі⁷². Коли Гетьман Петро Дорошенко дізнався про прихід до Чернігова воєводи Ромодановського з військом, то прислав до Седнева загін з 400-600 осіб за різними джерелами, що складався з «волохів» і його надвірної хоругви. 5 жовтня ворог здобув Старе місто⁷³.

6 жовтня 1668 року Дем'ян Гнатович і стародубський полковник Петро Рославець, що зі своїми козаками також стояв у Седневі, звернулися листовно до чернігівського і новгород-сіверського владика Лазаря Барановича⁷⁴, котрий перебував у Новгороді-Сіверському, щоб він допоміг їм замиритися з Москвою. Одночасно вони послали до Чернігова на переговори з Ірігорієм Ромодановським і Андреем Толстим Дем'янового брата Василя і Матвія Гвинтовку, колишнього ніжинського полковника. Переговори скінчилися тим, що Ромодановський погодився відправити їх і ніжинського протопопа Симеона Адамовича до Москви просити царської милості. Сам Ромодановський з військом вирушив на Путивль, переправившись через Десну проти Виблів⁷⁵. По дорозі, у Салтиковій Дівиці, він зустрівся з Дем'яном Гнатовичем, що приїхав скласти присягу Цареві⁷⁶. Хоча ходили чутки, що після переправи Ромодановського з військом за Десну, Гнатович хотів побити залишених ним у Чернігові людей «для здобичі». Але Петро Рославець, мовляв, його зупинив.

20 жовтня 1668 року на військо Ірігорія Ромодановського під Гайвороном (тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл.) напали війська наказного гетьмана Григорія Дорошенка, прислані його братом Гетьманом на допомогу Дем'янові Гнатовичу⁷⁷. Головний бій відбувся 21 жовтня, але Ромодановському вдалося вивертися й відступити до Путивля. Під час боїв трохи не

потрапили до полону Симеон Адамович, Василь Гнатович та Матвій Гвинтовка, що їхали посланцями до Москви і спочатку рухалися з Ромодановським. Проте, їм пощастило, і 4-9 листопада вони у Москві вже вели переговори, а 14 листопада отримали царську грамоту Дем'янові Гнатовичу⁷⁸, якою йому відпускалися всі його провини і він приймався під царську «високу руку» з огляду на його щире каяття. З цим вони й повернулися в Україну.

Після отримання царської грамоти Дем'ян Гнатович, вплив якого не виходив за межі Чернігівського й Стародубського полків, почав запрошувати під московську верхність старшину інших полків. Спочатку це вдалося лише щодо Ніжинського полку, в якому замість Остапа Золотаренка полковником 1 січня 1669 року став прихильний до нього Пилип Уманець⁷⁹. А 11 січня з Сосниць до Москви Гнатович вислав посольство, яке мало розпочати переговори щодо умов підлеглості Москві його «уряду». До складу посольства увійшли⁸⁰ обозний Петро Забіла, осавул Матвій Гвинтовка, суддя Іван Домонтович, чернігівський городовий отаман Станіслав Коханенко (Коханівський), стародубський полковий суддя Федір Ходневич, стародубський сотник Михайло Рубець і канцелярський підписок Богдан Войтехович. Отже, Чернігівський полк був представлений Іваном Домонтовичем і Станіславом Коханенком.

Наслідком переговорів стало прийняття 13-16 березня 1669 року у Глухові старшинським гуртом Дем'яна Гнатовича так званих *Глухівських статей*, привезених з Москви і поданих воеводою Грігорієм Ромодановським. Чернігівський полк на цьому старшинському зібранні представляли⁸¹, крім самого Дем'яна Гнатовича, чернігівський городовий отаман Станіслав Коханівський і сотники: вибельський Василь Бурковський (Дунін-Бор-

ковський), білоуський Павло Товстоліс, любецький Сава Внучко, сибирезький Филон Святський, слабинський Огій Іванович, сосницький Андрій Тищенко, столинський Пилип Марченко, синявський Василь Марченко, киселівський Герман Михайлович, волинський Василь Олещенко і понорницький Федір Ковтуненко. Окремо чернігівських міщан представляли війт Григорій Якимович і райці Роман Остапович, Павло Филімонович і Федір Михайлович. Умова про виведення з українського Лівобережжя Дніпра усіх залог московського війська, на якій при початку переговорів наполягав Дем'ян Гнатович, була Москвою знехтувана і старшина, що була з ним, мусила це також прийняти. Ставкою Дем'яна Гнатовича був призначений Батурин.

2.2.3.3. Війна 1669 – 1670 років Війська Запорозького з Московським царством за Лівобережжя Дніпра і усунення 1672 року Дем'яна Гнатовича

Влада московського намісника у Батурині Дем'яна Гнатовича у березні 1669 року поширювалася лише на північну частину українського Лівобережжя Дніпра. Південна частина лишалася під владою Війська Запорозького. Тож Гнатович з козаками підлеглих йому полків розпочав війну за її повернення під свою владу. Першою перешкодою був Лубенський полк. Тож наприкінці вересня 1669 року Гнатович вирушив на нього у похід. У поході взяли участь у козаки Чернігівського полку⁸², очолювані новим полковником Іваном Лисенком, колишнім менським сотником. Дійшовши до Лохвиці, військо Гнатовича було зупинено козаками лубенського полковника Григорія Гамалії і наказного гетьмана Якова Корицького, присланого Гетьманом Петром Дорошенком на допомогу. Тож Гнатовичу довелося відступити. Єдиним на-

бутком походу було місто Ромни⁸³, яке здалося йому добровільно. Втім, до літа 1670 року Дем'янові Гнатовичу таки вдалося за допомогою найманців дотиснути лівобережні полки. Гетьман Петро Дорошенко не зміг їх захистити, бо його самого тисли січовики, а потім і Річ Посполита, з якою, зрештою, 1671 року дійшло до війни.

Тим часом, на українському Лівобережжі Дніпра відбувалися значні зміни. Дем'ян Гнатович страждав тими ж сумнівами, що й його попередник на намісництві Іван Брюховецький. Йому все здавалося, що Москва хоче усунути його від влади і замінити кимось іншим. У своїй старшині він підозрював недоброзичливість і все частіше вдавався до її гоніння. Та й взагалі він з недовірою ставився до козаків. На його прохання з Москви йому у серпні 1670 року для особистої охорони було прислано стрільців на чолі зі стрілецьким головою Михайлом Колупаєвим.

Не пізніше серпня 1671 року Дем'ян Гнатович усунув Івана Лисенка з уряду чернігівського полковника і поставив замість нього свого брата Василя. Коли 22 серпня до нього, під час його перебування у Чернігові, прийшли представники міста, «сотники чернігівські, отаман городовий, війт, бурмістри, магістрат і посполитий народ», то з ними був «колишній полковник» Іван Лисенко⁸⁴. Представники скаржилися, що за указом Царя усі жителі мають виселитися з «великого міста» і «навсебіч іти». А невдовзі, полковник Речі Посполитої у своєму листі з Димера (тепер Вишгородського р-ну Київської обл.) від 29 вересня 1671 року до Василя Гнатовича звертається до нього, як до чернігівського полковника⁸⁵. Що ж до виселення жителів Чернігова з «великого міста» у «мале місто», то воно не відбулося, бо Дем'ян Гнатович звернувся до

Царя з проханням відмінити той свій указ про виселення. Проте, батуринський намісник однаково звелів у Чернігові «велике місто» від «малого міста», де засіли царські «ратні люди», відгородити⁸⁶ шанцями. Крім того, він звелів своєму братові Василю, чернігівському полковнику, переїхати жити з Чернігова до Седнева.

Зрештою, гоніння з боку Дем'яна Гнатовича на впливових представників старшини підштовхнули її до змови і гурт найнаближеніших до нього старшин у ніч з 22 на 23 березня 1672 року схопили його у нього вдома у Батурині⁸⁷, скували і відправили на суд до Москви, як зрадника. Вони звинуватили його у зв'язках з Гетьманом Війська Запорозького Петром Дорошенком з метою переходу під покровительство Османів. Слідом за тим був схоплений і відправлений до Москви і Дем'янів брат, чернігівський полковник Василь Гнатович. 7 червня 1672 року Цар засудив їх «за зраду» до смертної кари через відсічення голів⁸⁸, їх привели на страту на «Болото за кузнями», але в останню мить помилували й замінили страту засланням на Сибір⁸⁹.

2.2.3.4. Конотопські статті 1672 року і участь лівобережного козацтва у війні 1674 – 1681 років Московського царства проти Війська Запорозького

Слідом за тим, старшини-змовники зібрались 27 червня 1672 року у Козачій Діброві, недалеко від Конотопа, на старшинську нараду, на якій було прийнято так звані *Конотопські статті*, привезені з Москви і подані воєводою Ігрігорієм Ромодановським. Чернігівський полк на нараді представляли полковник Василь Бурковський⁹⁰ (Дунін-Борковський), колишній вибельський сотник, осавул Никифор Каленикович,

обозний Костянтин Угровецький, хоружий Степан Силин, писар Михайло Слободецький і сотники: білоуський Павло Товстоліс, вибельський Яків Близниченко, слабинський Іван Утвенко, сиберецький Филон Святський, седнівський Михайло Савенко, городницький Григорій Романович, березнянський Сава Іовенко, менський Федір Ониськович, сосницький Степан Зорченко, столинський Пилип Маркович, киселівський Кіндрат Бутович, синявський Василь Маркович, волинський Василь Коледа і понорницький Федір Ковтуненко⁹¹. Були на нараді й колишні старшини Чернігівського полку, які тепер увійшли до складу нового «батуринського уряду»: суддя Іван Домонтович, осавул Іван Лисенко (колишній чернігівський полковник) і бунчужний Леонтій Полуботок. Очолив новий «батуринський уряд» за наказом Москви Іван Самойлович, також колишній чернігівський полковник⁹².

Що ж до самих *Конотопських статей*, то їм притаманне цілковите обрізання зовнішніх стосунків батуринського уряду. Вони були заборонені ще *Глухівськими статтями 1669 року*. Але тепер було заборонене спілкування навіть з урядом Війська Запорозького (стаття 4). Окремо було заборонено надавати військову підтримку Гетьманові Петрові Дорошенку (стаття 6). *Глухівськими статтями* було приписано під час міжнародних переговорів московського уряду, якщо на них йтиметься про Україну, бути присутніми представникам батуринського уряду. *Конотопськими статтями* це положення було відмінене, а натомість Цар обіцяв повідомляти батуринський уряд про те, що на тих переговорах відбувалося, що стосується України (стаття 8). Тобто всі міжнародні питання батуринського уряду замикалися на Москву. Обмежувалися й права глави батуринського уряду, царського ставле-

ника в Україні. Він за *Конотопськими статтями* позбавлявся права заміни підлеглих йому урядовців без судового розгляду (стаття 3). Заборонялося йому також утримувати наймане військо чисельністю 1000 осіб (стаття 10), дозволене *Глухівськими статтями*.

Тим часом, у Війську Запорозькому відбувалися значні події. Виснажене війною на два боки, проти Речі Посполитої і Московського царства, воно уклало з Османами *Уманський договір 1669 року*, за яким визнавало їхню зверхність в обмін на захист своєї незалежності за зразком дунайських християнських князівств. З тією відмінністю, що не мало платити податків до скарбу Османів. У зв'язку з новою війною проти Речі Посполитої, що розпочалася 1671 року, уряд Війська Запорозького, посилаючись на договір, звернувся до Османів по допомогу. Тож 1672 року велике військо Османів напало на Річ Посполиту, разом з козаками Війська Запорозького і вояцтвом Кримського царства здобуло добре укріплений і захищений Кам'янець-Подільський, продовжило похід на Галичину і змусило уряд Речі Посполитої до *Буцацького договору 1672 року*, укладеного

Чернігівський полковник 1672
– 1682 років Василь Дунін-Борковський

у жовтні. За цим договором Подільське воєводство Речі Посполитої переходило під безпосереднє управління Османів і, крім того, Річ Посполита визнавала незалежність Війська Запорозького.

Тож склалося таке становище, що Московське царство, не порушуючи умов *Андрусівського договору 1667 року* з Річчю Посполитою, могло продовжити війну проти Війська Запорозького, перейшовши на правий берег Дніпра. Щоправда, це могло обернутися війною проти Османів. Але Москву це спочатку не лякало, бо не загрожувало безпосередньо її корінним землям, між якими і Дніпром лежали підкорені ними землі лівобережного козацького краю.

Отже, на початку 1674 року московське військо на чолі з воєводою Ігнатієм Ромодановським і лівобережне козацтво на чолі з Іваном Самойловичем вирушило у похід на правий берег Дніпра. У поході брали участь і козаки Чернігівського полку⁹³, на чолі якого був тоді Василь Дунін-Борковський⁹⁴. Діставшись Черкас 16 лютого⁹⁵ і Канева 19 лютого⁹⁶, вони повернули під владу Москви місцеве козацтво, що не виявило жодного опору. 22 лютого⁹⁷ Ромодановський і Самойлович, залишивши у Черкасах і Каневі залоги московського війська по 1200 осіб, відступили з військами на лівий берег Дніпра, стали у Переяславі і почали розсилати на правий берег заклики до козацтва переходити під владу Царя московського. Тож більшість полковників Війська Запорозького (крім паволоцького й чигиринського) з'їхались до Переяслава і 27 березня⁹⁸ склали присягу Цареві московському і визнали своїм гетьманом Івана Самойловича.

Проте, остаточної перемоги не було. У Чигирині усе ще сидів Гетьман Війська Запорозького Петро Дорошенко, законність якого, встановлена зібранням

Ради Війська Запорозького 1668 року на Сербинському полі біля Диканьки, не була перекреслена у той самий правовий спосіб. Адже у Переяславі 1674 року присягали не Війську Запорозькому, як на Сербинському полі, а Цареві московському. Це зовсім інше. Таке можна було задавити тільки силою, котра була способом, віддавна узвичаєним Москвою.

Тож Ромодановський із Самойловичем знову виправилися у похід, хоча і попередній, власне, не припиняли, залишившись у Переяславі для ведення переговорів з Гетьманом Петром Дорошенком. Тепер вони йшли просто на Чигирин, виправивши 24 травня поперд себе за Дніпро Родиона Дмитрашка⁹⁹ з козаками Переяславського полку, а з ними московських рейтар, драгун, піхоту і стрільців. 31 травня вони під Черкасами отримали перемогу¹⁰⁰ над військами, присланими з Чигирини Гетьманом. Того ж дня¹⁰¹ Іванові Самойловичу у Переяславі, де він продовжував стояти з військом, було вручено прислану з Москви булаву, як символ його влади. У похід разом з Ромодановським вони виступили з Переяслава 19 червня¹⁰². Того ж дня під Смілою¹⁰³ відбувся бій військ Родиона Дмитрашка з військами Андрія Дорошенка, гетьманового брата, у якому останні зазнали поразки. Ромодановський із Самойловичем рухалися дуже повільно, 25 червня¹⁰⁴ були лише під Леплявим (тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.). 3 липня¹⁰⁵ вони були у таборі проти Черкас (у Богушківій Слобідці – теперішньому Благодатному). Нарешті, 15 липня вони переправилися через Дніпро на Черкаси¹⁰⁶, а 2 серпня прийшли до Чигирини¹⁰⁷, у якому замкнувся Гетьман Петро Дорошенко зі своїми військами, і розпочали його облогу. Проте, 20 серпня¹⁰⁸ Самойлович отримав звістку про наступ війська Османів і крим-

ського, які рухалося на допомогу Гетьманові і вже наближалось до Умані, і того ж дня Ромодановський і Самойлович відступили від Чигирина, а 22 серпня прийшли під Черкаси¹⁰⁹. 27 серпня вони були у таборі під Черкасами¹¹⁰, а потім переправилися на лівий берег Дніпра. 18 вересня Самойлович писав Цареві московському вже від Переяслава¹¹¹. Так невдало закінчився перший похід Ромодановського і Самойловича на Чигирин – столицю Війська Запорозького.

Наступний похід московських військ Ігорія Ромодановського і козаків Івана Самойловича на Чигирин відбувся 1676 року. Наперед було відправлено козаків кількох полків на чолі з чернігівським полковником Василем Дуніним-Борковським, який з виборними козаками від Чигирин-Діброви (тепер затоплений водами Кременчуцького водоймища) переправився через Дніпро і 28 березня¹¹² підійшов під Чигирин, щоб вручити Гетьманові Петрові Дорошенку царський лист із запрошенням до складання повноважень. Проте, передачі не відбулося і чернігівський полковник зі своїми людьми 29 березня¹¹³ повернувся до Чигирин-Діброви, а царську грамоту вислав Дорошенкові посланцем. 1 квітня він отримав відповідь, звернену до нього і до усіх полковників, що були при ньому: сумського Герасима Кондратьєва, переяславського Войці Сербина, прилуцького Лазара Горленка, гадяцького Федора Криницького, лубенського Івана Сербина і миргородського Григорія Гладкого¹¹⁴. У листі Гетьман відмовився від складання повноважень, але був згоден зробити це на зібранні Ради Війська Запорозького. Тож 11 квітня Самойлович звелів загону Дуніна-Борковського розійтися¹¹⁵.

З огляду на впертість Гетьмана Петра Дорошенка, проти нього з великими силами виступили вже

самі Ромодановський із Самойловичем. Ставши на березі Дніпра біля Городища (тепер це Градизьк Кременчуцького р-ну Полтавської обл.), вони 25 вересня 1676 року¹¹⁶ відправили на Чигирин 15-тисячне московське військо на чолі з Ігорієм Косаговым і козаків 3-х полків на чолі з Леонтієм Полуботком¹¹⁷. Гетьман Петро Дорошенко мав при собі лише 2 тисячі війська. Тож він не став опиратися, приїхав з ним до Городища і 29 вересня¹¹⁸ склав свою гетьманську булаву¹¹⁹ перед Ромодановським і Самойловичем. Після цього вони ввели свої залоги до Чигирина (1200 московської, що стала у верхньому місті, на чолі з полковником Іваном Захаровим і 1000 козаків Чернігівського полку, що стали у нижньому місті, на чолі з чернігівським полковником Василем Дуніним-Борковським¹²⁰). Що ж стосується Петра Дорошенка, то йому для проживання було виділено маєток у Сосниці тодішнього Чернігівського полку.

Османи не вважали зречення Петра Дорошенка підставою для відмови від своїх зобов'язань щодо захисту незалежності Війська Запорозького. Цим скористався Патріарх константинопольський Партеній Могилалис Чумчуміс, щоб на прохання козаків Війська Запорозького, випросити звільнення з ув'язнення колишнього Гетьмана Юрія-Гедеона Хмельницького і дати йому можливість знову очолити Військо Запорозьке. Було зрозуміло, що без війни з Московським царством досягнути це було неможливо. Тож Османи почали готувати військо для допомоги Хмельницькому. Для попереднього наведення ладу до України виїхав Остап Остатенко, якого він призначив наказним гетьманом¹²¹.

Дізнавшись, що Осман з Юрієм-Гедеоном Хмельницьким готують похід на Чигирин, московський

уряд і сам спрямував до нього додаткові сили і наказав те саме вчинити Іванові Самойловичу. Тож 19 травня 1677 року він послав до Чигирина, на допомогу козакам Чернігівського полку, охотницький піхотний полк Петра Кожуховського, глухівського сотника Якова Жураховського з виборними козаками Глухівської, Конотопської, Воронізької, Кролевецької і Коропської сотень, Данила Рубана з виборними козаками усіх полків і охотницький полк Герасима Васильовича (усього 2500 осіб)¹²². Коли османське військо з Хмельницьким підійшло до Чигирина, то у ньому зібралося більше 12 тисяч залоги (у верхньому місті 5 тисяч московського вояцтва і у нижньому місті 7,5 тисяч козаків при 50 гарматах)¹²³. Чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського на той час у Чигирині не було, бо бачимо його у складі війська Івана Самойловича, яке разом з воеводою Грігорієм Ромодановським прийшло на допомогу обложеному Чигирину. Його, очевидно, з Чигирина було відкликано для набору додаткових військ у Чернігівському полку для участі у поході Ромодановського і Самойловича до Чигирина.

Османське військо, очолюване Ібрагімом-пашою «Сатаном», з Юрієм-Гедеоном Хмельницьким 24 червня 1677 року вже було на Дунаї в Ісакчі¹²⁴ і у кінці червня перейшло Дунай. У ньому було 40 тисяч кінноти, 20 тисяч яничарської піхоти і 12 тисяч вояцтва з дунайських князівств¹²⁵ при гарматах (від 28 до 60 за різними оцінками¹²⁶). 23 липня військо перейшло Дністр у Тягині і рушило на Чигирин. Біля Дністра до нього долучилося 40 тисяч кримського війська на чолі з царевичем-калгою¹²⁷ (Селяметом Гіреєм). Коли військо вступило в Україну, до Юрія-Гедеона Хмельницького почало сходитися козацтво, якого невдовзі набралось до 12 тисяч¹²⁸. 11-13 серпня війська підійшли до Чиги-

рина і почали його облогу. 20 серпня до облоги приєднався Цар кримський Селім Гірей, який прийшов з 10-тисячним військом¹²⁹. Проте, коли до Чигирина, переправившись 6 вересня через Дніпро, підійшло 57-тисячне московсько-козацьке військо воеводи Грігорія Ромодановського і Івана Самойловича, османське, кримське і козацьке війська, після перших боїв, вночі на 8 вересня почало відступ від Чигирина¹³⁰. При цьому передовий загін в переправі через Дніпро, який мав прикрити переправу усього війська, очолив чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський. Його переправа відбулася 7 вересня¹³¹. І до нього ж 8 вересня прийшли з Чигирина козаки з повідомленням, що облогу з Чигирина знято¹³².

Наступного року вже значно більше османське військо, разом з кримським і козацьким (90-120 тисяч за різними оцінками при гарматах, яких за різними оцінками було від 117 до 175¹³³), очолюване Мустафою-пашею Мерзіфонлю, знову вирушило на Чигирин з Юрієм-Гедеоном Хмельницьким. 19 липня 1678 року вони прибули під Чигирин, залога якого становила 13,5 тисяч осіб при 86 гарматах і мортирах. Ще до їхнього прибуття, 16 липня, до Дніпра проти Чигирина прибуло 80-тисячне московсько-козацьке військо Грігорія Ромодановського і Івана Самойловича і почало переправу. У складі військ Самойловича були й козаки Чернігівського полку, очолювані Василем Дуніним-Борковським¹³⁴, які особливо відзначилися у бою 13 серпня. Проте, втримати Чигирин не вдалося. В ніч на 22 серпня оборонці залишили його, підпаливши замок. У боях за Чигирин загинуло 292 і було поранено 114 козаків Чернігівського полку¹³⁵. Місто було вщент зруйноване і знелюднене. Тож Гетьман Юрій-Гедеон Хмельницький переніс столицю до Немирова (тепер

Вінницького р-ну Вінницької обл.). Проте, останній рік свого перебування в Україні (від літа 1680 до літа 1681 року¹³⁶) провів у Чигирині, де народився, виріс і вперше гетьманував 1659 – 1663 років.

Що ж стосується Війська Запорозького, то його землі на українському Правобережжі Дніпра, розорені війною і знелюднені, на підставі *Бахчисарайського договору 1681 року*, який засвідчив поразку Московського царства у війні з Османами, залишилися їм. Водночас, Військо Запорозьке низове визнавалося незалежним. Щоб відродити зруйнований край, Османи віддали його в управління Князеві молдавському Георгію Дуці, який почав його відродження на основі колишнього козацького ладу, призначивши наказним гетьманом козака Івана Драгинича.

2.3. Історія часів занепаду козацької державності 1681 – 1714 років

2.3.1. Кримські походи 1687 і 1689 років і Коломацькі статті 1687 року

Закінчивши 1681 року війну з Московським царством за незалежність Війська Запорозького, Османи 1683 року були втягнуті у війну з Габсбургами. Переконавшись, що Османи програють, Москва, незадоволена умовами *Бахчисарайського договору 1681 року*, вирішила цим скористатися і 1686 року розпочала проти них нову війну. Першим під удар московських військ потрапило Кримське царство, що визнавало свою залежність від Османів.

Першою голосною подією цієї нової війни став Кримський похід 1687 року, в якому взяли участь козаки Чернігівського полку, очолювані Григорієм Самойловичем, сином Івана Самойловича. Цей похід мав сумні наслідки для них обох. Головним вождем

походу був князь Васілій Голіцин зі 112-тисячним московським військом, яке він привів в Україну. В Україні з 50-тисячним козацьким військом до нього приєднався Іван Самойлович. Козацьке військо рухалось від Полтави і у полі за рікою Оріль 12 червня з'єдналося з військом московським¹³⁷. Переправившись через Самару, полководці, що вели військо, порадилися і вирішили його частину виправити до Дніпра, щоб убезпечитися від тилового удару османських і кримських військ з того боку. 20 тисяч московського війська повів туди воєвода Леонтій Неплюєв, а 20 тисяч козацького війська з козаками Чернігівського полку у його складі – Григорій Самойлович¹³⁸, якого було призначено головним. Ці війська переправилися через Дніпро на Кам'яному Затоні. Тим часом головне військо Голіцина і Івана Самойловича пішло далі на південь. Але Цар кримський звелів запалити степ і їм довелося 27 червня розпочати відступ¹³⁹.

1 серпня 1687 року¹⁴⁰, коли військо Васілія Голіцина й Івана Самойловича стояло на ріці Коломак, у козацькому війську відбувся старшинський заколот, узгоджений з Москвою. Ще раніш, 17 липня, ця старшина звернулася листовно до Голіцина з підозрами до Івана Самойловича про його приховане шкідництво і з проханням змістити його з вождівства над лівобережним козацтвом. Голіцин, оцінивши можливість на когось перекинути відповідальність за провал походу, звернувся за дозволом до Москви і 31 липня цей дозвіл отримав. Тож змовницька старшина передала Івана Самойловича Голіцину, котрий відправив його до Москви, а зідти – на довічне заслання до Сибіру. Замість нього, у відплату за хабар, даний ним Голіцину, вождем лівобережного козацтва став Іван Мазе-

Будинок Якова Лизогуба у Чернігові будови 1690-х років

па, колишній козацький осавул Івана Самойловича.

Доля ж чернігівського полковника Григорія Самойловича була надалі жакливою. По закінченні походу його козацьке 20-тисячне військо, по звістці про скинення з козацького вождівства Івана Самойловича, отриманій близько Томаківки, прийняло нового головного, яким став миргородський полковник Павло Апостол, і відступило до Кодаку¹⁴¹ (тепер це Старе Кайдаки Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл.). Слідом за ним до Кодаку прийшло 20-тисячне військо Леонтія Неплюєва, котрий узяв 14 серпня Григорія Самойловича у неволю¹⁴² і відіслав до Москви. При цьому Неплюєв пограбував усе майно Григорія Самойловича. У листопаді Григорія Самойловича було страчено у Сівську відрубанням голови. При тому, особливо знущальним способом – у 3

рази. Чернігівським полковником замість нього став Яків Лизогуб.

Проте, війна Московського царства проти Кримського царства і Османів продовжувалася. Тож у березні 1689 року московське військо (112 тисяч московського¹⁴³), очолюване Василієм Голіциним, знову вирушило у похід на Крим. В Україні до нього у квітні приєдналося козацьке військо (40 тисяч), очолюване Іваном Мазепою. У його складі були й козаки Чернігівського полку, очолювані Яковом Лизогубом. Дійшовши у травні до долини Колончак обидва війська зупинилися і за наказом Голіцина почали повертатися назад. Причини такого наказу були незрозумілі і ходили чутки, що Цар кримський підкупив Голіцина.

2.3.2. Буджацький похід 1694 року, Дніпровські походи 1695 і 1697 рів, Азовський похід 1696 року

У вересні 1694 року Іван Мазепа вислав у похід на Буджак 8-тисячне військо, на чолі якого поставив чернігівського полковника Якова Лизогуба¹⁴⁴. До війська увійшли козаки Чернігівського, Переяславського, Прилуцького і 2-х компанійських полків. За Дніпром до них приєднався Семен Палій з Охотницьким полком. Отже, переправившись через Дністр, військо Лизогуба вчинило погром мирного населення, якого нікому було захистити, бо буджацьке військо перебувало у османському поході на Габсбургів.

1695 року Цар московський Пётр Романов запозвався здобувати османську твердиню Азов у гирлі Дону. Іванові ж Мазепі він наказав іти на низ Дніпра і здобувати османські твердині, що були там. Мазепа виступив у похід з Батурина 27 травня¹⁴⁵. З ним були козаки усіх полків, включно з козаками Чернігівського полку. Вже у поході до козацького війська

Чернігівська церква Святої Катерини, збудована у пам'ять Якова Лизогуба його онуками

приєдналося й 25-тисячне московське, очолюване білгородським воєводою Борисом Шереметевим, у якому, втім, були й козаки слобідських полків. Шереметєв з військом переправився через Дніпро нижче Переволочної (тепер це Світлогірське Полтавського р-ну Полтавської обл.), а Мазепа з військом – вище Переволочної проти Мишуриного Рогу¹⁴⁶. 3 серпня¹⁴⁷ війська прибули до Кизикермена (тепер це Берислав Херсонської обл.). У ніч з 4 на 5 серпня

почалися приступи до міста, які тривали до 9 серпня, після чого османська залога здала місто.

Похід Царя Петра Романова на Азов був не таким успішним. Міста йому здобути не вдалося. Тож у квітні 1696 року він знову вирушив у похід із 79-тисячним військом. На цей раз він виявив бажання, щоб з ним була й певна кількість козаків від Івана Мазепи. Тож він і відправив до Царя 15-тисячне військо, що складалося з козаків Чернігівського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького і 2-х охотницьких полків¹⁴⁸. Головним над тим військом Мазепа поставив чернігівського полковника Якова Лизогуба. Війська почали прибувати до Азова 7 червня, 13 червня підійшли всі, а 29 липня місто здалося. Вирішальне значення у здобутті Азова мали козаки Лизогуба, які, власне, й здобули його своїм приступом 28 липня.

У червні 1697 року за наказом Царя Петра Романова козацьке військо Івана Мазепи знову вирушило у похід на низ Дніпра, звідки мало розпочати морський похід на володіння Османів¹⁴⁹. Частина військ вийшла у похід суднами, побудованими для того морського походу, а частина – суходолом. У поході взяли участь і козаки Чернігівського полку на чолі з Яковом Лизогубом. Разом з козацьким у поході взяло участь і московське військо, очолюване білгородським воєводою Яковом Долгоруковим. 16 липня війська вже стояли на березі Дніпра проти Кодака¹⁵⁰, від якого починалися пороги. Переправившись через Дніпро, вони рушили вздовж нього на низ і 26 липня, разом із суднами, що проводилися через пороги, досягли останнього порога. 30 липня, посадивши всі війська на судна, Долгоруков і Мазепа рушили далі Дніпром¹⁵¹. 4 серпня військо прибуло до Кизикермена¹⁵². Невдовзі на лівий берег Дніпра проти міста прийшов Цар кримський Селім Гірей з військом, з заходу – буджацьке військо, а 21 серпня¹⁵³ від Чорного моря – загін османських бойових кораблів. Після цього усі вони почали здобувати Кизикермен і новозбудовані укріплення на острові Тавань¹⁵⁴. Бої тривали до 20 жовтня, після чого османські і кримські війська мусили відступити.

Тим часом, Османи програли війну Габсбургам і їхнім союзникам. За *Карловицьким договором 1699 року* вони мусили повернути Речі Посполитій Подільське воєводство і визнати її право на українські землі до Дніпра. Тож вони відмовилися від захисту Війська Запорозького. Частково це сталося ще й тому, що його козаки у цій війні завзято допомагали ворогам Османів.

2.3.3. Початок Північної війни 1700 – 1721 років

Закінчивши війну з Османами Цар Пётр Романов розпочав *Північну війну 1700 – 1721 років* проти Шведського королівства. До участі у цій війні він залучав і козоцькі війська Івана Мазепи. Так, восени 1700 року козаки Чернігівського полку, очолювані Юхимом Лизогубом, у складі війська, очолюваного ніжинським полковником Іваном Обидовським, відправилися до Балтії¹⁵⁵. Юхим Лизогуб був призначений чернігівським полковником навесні 1700 року після смерті 1698 року колишнього полковника Якова Лизогуба, його батька. Своєрідним пам'ятником Якову Лизогубу стала Чернігівська церква Святої Катерини, споруджена коштом його онуків і освячена 1715 року.

У листопаді 1700 року московські війська зазнали під Нарвою жорсткої поразки від шведських військ. Військо Івана Обидовського до того часу не встигло прилучитися до московського війська, а коли прийшло, то було розташоване у Печорах і Гдові¹⁵⁶ (тепер Псковської обл. РФ). Після смерті Івана Обидовського у січні 1701 року більша частина його війська повернулася в Україну. Але Юхим Лизогуб з частиною козаків Чернігівського полку і двома охотницькими полками залишився і витримав напад на Печори 9-тисячного шведського війська¹⁵⁷. Згодом козаки Чернігівського полку взяли участь у поході 1702 року московських військ до Інгеманландії і розбили 7-тисячний відділок шведського війська, очолюваний генерал-майором Абрагамом Кронгйортом на ріці Іжорі, змусивши його відступити до Неви. У жовтні 1702 року вони взяли участь у здобутті шведського замку Нотебург (раніше звався Орешек, тепер поблизу Шліссельбурга Ленінградської обл. РФ). Участь у поході підірвала здоров'я Юхима Лизогуба і він по поверненні з походу до Чер-

нігова помер у червні 1703 року. Майже все його полковництво пройшло у Балтії і в дорозі до неї й назад.

Тим часом, у Війську Запорозькому відбулися зміни. За *Карловицьким договором 1699 року* Османи відмовилися від захисту його незалежності і визнали за Річчю Посполитою його землі на українському Правобережжі Дніпра. Керівництво Війська Запорозького покладалося на обіцянки Короля польського і Великого Князя Литовського Івана Собеського про його прихильність до Війська Запорозького у разі, якщо воно візьме участь у війні проти Османів, але він помер 1696 року і його обіцянки були зневажені знаттю Речі Посполитої. Його наступником на варшавському престолі став Князь саксонський з Німеччини Фредерік-Август Веттін, що зайняв 1697 року той престол, прийнявши католицизм замість протестантизму, до якого перед тим належав. І він не вважав за потрібне рахуватися з домовленостями свого попередника.

Тож червневий варшавський сейм 1699 року шляхти Речі Посполитої ухвалив постанову про скасування «козацької міліції» на українському Правобережжі Дніпра¹⁵⁸. Виконуючи цю постанову, на українські землі вирушили коронні війська, які швидко оволоділи Вінницею, Немировом і Брацлавом. Це змусило вінницьких козаків перебратися до Богуслава і заснувати там Богуславський полк Війська Запорозького. Так почалася війна Війська Запорозького, обдуреного Річчю Посполитою, проти неї. Особливе її загострення відбулося 1702 роки, коли козаки почали звільняти свої землі від військ Речі Посполитої. Ця війна тривала, але до неї втрутилося Московське царство, оскільки Король Фредерік-Август Веттін був від самого початку союзником Царя Петра Романова у Північній війні 1700 – 1721 років проти Шведського королівства і звернувся по допомогу до нього.

Чернігівський полковник 1705 –
1723 років Павло Полуботок

Отже, 1704 року Цар Пьотр Романов наказав Іванові Мазепі вдарити у спину Війську Запорозькому і підпорядкувати його землі і народ Речі Посполитій. Так і сталося. 30-тисячне козацьке військо¹⁵⁹, очолюване Іваном Мазепою, до якого увійшли й козаки Чернігівського полку, вирушило у похід. Спочатку була Біла Церква, мала батьківщина Івана Мазепи. Потім військо вирушило на Бердичів. 20 червня¹⁶⁰ і 24 липня¹⁶¹ воно стояло під Паволоччю (тепер Житомирського р-ну Житомирської обл.), 20 серпня – під Вчорайшим¹⁶² (тепер Бердичівського р-ну Житомирської обл.). 12 серпня був взятий під варту білоцерківський (фастівський) полковник Семен Палій (Гурко) – головний заповзятєць війни Війська Запорозького проти Речі Посполитої. Далі шлях походу козацького війська Івана Мазепи проліг до берегів ріки Случ. 17 жовтня воно вже було у таборі під Любаром¹⁶³ (тепер Житомирського р-ну Житомирської обл.). 23 жовтня воно, під час повернення з походу, вже знову перебувало під Паволоччю¹⁶⁴. Тим часом, в Речі Посполитій у липні прийшов до влади Король і Великий Князь Станіслав Лещинський – союзник Короля шведського Карла Пфальц-Цвейбрюккенського. Тож землі українського Правобережжя Дніпра Цар Пьотр Романов не вважав за потрібне вертати Речі Поспо-

литій. Отже, вони лишилися під окупацією козацьких військ Івана Мазепи, підпорядкованого Москві.

Щоб допомогти Фредерікові-Августу Веттіну відібрати престол у Станіслава Лещинського, Цар Пьотр Романов наказав Іванові Мазепі йти походом у Польщу. Тож у червні 1705 року він зі своїм 30-тисячним козацьким військом перейшов Случ, 15 серпня вже був під Зборовом, а 25 серпня – під Львовом¹⁶⁵. У поході взяли участь і козаки Чернігівського полку на чолі з новим полковником Павлом Полуботком, що отримав призначення на цей уряд навесні 1705 року¹⁶⁶. Близько 5 тижнів козацьке військо витратило на облогу Замостя (тепер у Люблінському воєводстві Польщі) і 18 листопада зайняло його¹⁶⁷. Розташувачи війська на зимівлю, Іван Мазепа за наказом Царя з 6-ма тисячами козаків повернувся в Україну. Проте, не надовго. Вже 1 березня 1706 року він був у Дубні¹⁶⁸, де зібрав усі козацькі війська і вирушив з ними на Мінськ¹⁶⁹. Втім, у травні 1706 року він отримав наказ від Царя вирушати на Бихів і здобути його¹⁷⁰. Зі здобуттям не повелося і у червні козацьке військо повернулося в Україну.

15 липня 1706 року¹⁷¹ до Києва через Чернігів приїхав Цар Пьотр Романов. Туди ж до нього приїхав й Іван Мазепа. Цар намірився на Печерську, навколо монастиря Успіння Богородиці, будувати міцні укріплення на випадок, коли б шведське військо прийшло до Києва. Будівництво він вирішив проводити силами козацького війська, що й поставив до відома Мазепі, який і зібрав до Києва своє козацьке військо включно з козаками Чернігівського полку. Будівництво тривало до осінньої негоди і 1 листопада¹⁷² козацьке військо повернулося до Батурина, звідки Мазепа відпустив його на зимівлю. Наступного 1707 року будівництво укріплень на Печерську у Києві продовжилось.

2.3.4. Протимосковське повстання 1708 – 1709 років. Конституція Пилипа Орлика 1710 року. Похід 1711 року Пилипа Орлика на Білу Церкву. Прутський похід 1711 року Царя Петра Романова. Прутський договір 1711 року. Константинопольський договір 1714 року

Становище змінилося восени 1708 року, коли частина старшини війська Івана Мазепи повстала проти Москви у зв'язку з прибуттям в Україну Короля шведського Карла Пфальц-Цвейбрюккенського. Він спочатку намірявся йти з Білорусі, в якій перебував зі своїм військом, на Москву, але Москалі знищили на його все живе, позбавивши його військо харчового постачання, і Король від Мстиславля (тепер Могилівської обл. Білорусі) повернув на південь в бік України. Назустріч йому, перейшовши Десну біля Пирогівки (тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.), вийшов з Батурина Іван Мазепа з 5-тисячним козацьким відділком. 9 листопада вони зустрілися у Гірках¹⁷³ (тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.). Поки вони йшли походом до Батурина, його здобуло 14 листопада¹⁷⁴ і зруйнувало московське військо, очолюване Александром Меншиковим.

А 16 листопада 1708 року за наказом Царя Петра Романова, який і сам прибув до Глухова, там відбулося козацьке зібрання, на якому вождем козацтва було, на Цареве бажання, затверджено Івана Скоропадського¹⁷⁵. На зібранні був присутній і чернігівський полковник Павло Полуботок, якого частина козаків бажала бачити своїм вождем, але Цар надав перевагу Скоропадському. Отже, козаки Чернігівського полку вступили у війну на боці Московського царства проти свого колишнього вождя Івана Мазепи і його союзника Короля шведського. Зрештою, 8 липня 1709 року Король шведський і Іван Мазепа

зазнали у *Полтавській битві* нищівної поразки від московських військ і козацьких військ Івана Скоропадського, а залишки їхніх військ відступили за Дніпро і розташувалися у Бендерах (тепер це Тягиня у Молдові), у межах тодішніх османських володінь. Там 2 жовтня 1709 року помер Іван Мазепа.

16 квітня 1710 року у Бендерах відбулося зібрання Ради Війська Запорозького, на якій його Гетьманом було обрано Пилипа Орлика. А у листопаді 1710 року Османи, під впливом Короля Карла Пфальц-Цвейбрюккенського оголосили війну Московському царству. Першим значимим заходом цієї війни був похід у лютому-квітні 1711 року Гетьмана Пилипа Орлика до Білої Церкви, де стояла залога московського війська. Далі його військо мало йти на Київ. Проте, Білої Церкви здобути не вдалося, Орлик відступив за Дністр і його почало переслідувати московське військо, очолюване Царем Петром Романовим. Він наздогнав Орлика за рікою Прут біля села Стенілешть (тепер повіту Васлуй Румунії). Але Орлик вже встиг об'єднатися з військами Короля шведського і османськими, очолюваними великим візиром Мегмедом-пашою Балтаджі. Тож усі вони у битві 19-20 липня 1711 року ущент розгромили московські війська і змусили Царя московського до підписання 23 липня *Прутського договору*, за яким він відмовився від здобутого у попередній війні Азова і від втручання у справи Війська Запорозького і Речі Посполитої. Тим часом, московський генерал Іван Бутурлін з військом і Іван Скоропадський з козацьким військом стояли на Кам'яному Затоні над Дніпром у недавно збудованих укріпленнях (біля теперішньої Кам'янки-Дніпровської Василівського р-ну Запорізької обл.) задля охорони від кримських військ. У війську Ско-

ропадського напевно були й козаки Чернігівського полку. Діставши звістку про *Прутський договір* і наказ Царя, Скоропадський з козакми зруйнували Кам'янську Січ¹⁷⁶ (біля теперішнього села Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл.) і змусили Січовиків Костя Гордієнка заснувати нову Січ в Олешках (тепер Херсонського р-ну Херсонської обл.).

Крім того, Цар Пётр Романов, щоб позбавити Гетьмана Пилипа Орлика підлеглих, видав на початку жовтня 1711 року указ¹⁷⁷ про примусове виселення за Дніпро жителів українського Правобережжя. Указ було виконано взимку 1711 – 1712 років під час виведення, на основі *Прутського договору*, з Правобережжя московських військ і силами цих військ. Отже, Правобережжя залишилося безлюдним і відновлювати Військо Запорозьке у ньому було ніким і нідлякого. Тож 11 квітня 1714 року Османи уклали з Річчю Посполитою *Константинопольський договір*, згідно з яким українське Правобережжя Дніпра переходило Речі Посполитій, як і за попереднім *Карловицьким договором 1699 року*. Гетьман Пилип Орлик мусив виїхати до Швеції.

2.4. Історія часів поступового скасування московським урядом залишків козацької автономії 1714 – 1782 років

2.4.1. Залучення козацтва і селянства до примусових робіт, поглиблення соціального гноблення народу і гонінь царського уряду щодо козацької старшини. Іван Скоропадський. Павло Полуботок. Данило Апостол. Участь козацьких військ у війні за престол Речі Посполитої 1733 – 1734 років

Отже, 1714 року, внаслідок знелюднення українського Правобережжя Дніпра і його передачі, за

Константинопольким договором, Речі Посполитій, Військо Запорозьке припинило своє існування, яке тривало від 1648 року, після його відновлення Гетьманом Богданом Хмельницьким. Від нього лишилося тільки два уламки: Військо Запорозьке «його пресвітлої царської величності» з урядом у Глухові, повністю залежне від Москви, і Військо Запорозьке «низове» з урядом в Олешківській Січі, залежне від Кримського царства. Таким був наслідок змови Якимом Сомком 1660 року, яка відірвала від Війська Запорозького велику його частину і потягла її під Москву.

Розплата за дії Якимом Сомком і його прибічників прийшла через 50 років. На той час можна говорити тільки про залишки козацької автономії, але не про залишки державності Війська Запорозького, за які продовжував боротьбу Пилип Орлик. Втім, втратити державність легше, аніж її відновити.

Тим часом, Цар Пётр Романов заснував і почав розбудовувати нову столицю, Санкт-Петербург, на землях, що Московському царству ще не належали. До тих країв на земляні роботи почали застосовувати Українців, включно з козаками. Їх, десятками тисяч, було гнано на копання каналів біля Ладозького озера і розбудови нової столиці на фінських болотах Неви¹⁷⁸. Будували вони, також, укріплення над Каспійським морем, над рікою Терек, на Кавказі, копали канал між Волгою і Доном. Тисячі їх вмирали з голоду, холоду й пошестей, а додому верталися каліки. А їхні господарства під час їх відсутності занепадали.

Одночасно, зростав тиск козацької старшини на народ. Ще від часів Івана Мазепи заводилося кріпацтво¹⁷⁹. Процвітало судове хабарництво, а також хабарництво при призначенні на управлінські поса-

ди. При відсутності будь-якої надії на віднайдення справедливості у самій Україні, Українці звертали-ся зі скаргами до Москви. І вона цим скористалася. 27 травня 1722 року в Україні було запроваджено Малоросійську колегію Московського царства. Колегія складалася з президента Степана Вельямінова та шести штабних офіцерів московських військ, які перебували в Україні від 1709 року, після *Полтавської битви*. Відтоді призначений Царем намісник, званий «гетьманом», яким на той час був Іван Скоропадський, не міг видавати указів, не узгодивши їх з Малоросійською колегією. Він намагався вжити заходів до відміни створення колегії під час поїздки до Царя у Санкт-Петербург. Але так нічого й не домогся. Тож повернувшись в Україну, він 14 липня 1722 року помер.

Його тимчасово заступив чернігівський полковник Павло Полуботок, якому й випав тягар стосунків з новозаснованою Малоросійською колегією. Зміст цих стосунки викликав незадоволення Царя Петра Романова і він у травні 1723 року викликав Полуботка до Санкт-Петербурга для роз'яснень¹⁸⁰. Проте Царя чи не найбільше цікавили скарги Полуботка, якими він не проти був поповнити московську державну скарбницю. У вересні розпочалися допити Полуботка і його старшини. Потім, у листопаді 1723 року, до Санкт-Петербургу надійшло прохання старшини «війська запорозького його пресвітлої царської величності» щодо його прав, і це ще більше розлютило Царя¹⁸¹. Павла Полуботка і старшин, що були при ньому, було ув'язнено у Петропавлівському замку Петербургу. Потім, за доносом чернігівського владика Іродіона Жураковського проти Полуботка було порушено судову справу за звинуваченням у держав-

ній зраді – таємних зв'язках з Пилипом Орликом¹⁸². Зрештою, 29 грудня 1724 року Павло Полуботок помер. Після цього настали часи, коли Чернігівський полк аж до його скасування 1782 року очолювали лише іноземці, призначені царським урядом.

До 1727 року землями лівобережних полків правила Малоросійська колегія. Але потім царський уряд дозволив «обрати» у Глухові своїм намісником миргородського полковника Данила Апостола, якого, власне, сам і обрав. Малоросійську колегію було скасовано.

1733 року у Польщі помер Король Фредерік-Август Веттін і у Речі Посполитій спалахнула боротьба за престол. Частина можновладців і шляхти бажали бачити Королем Станіслава Лещинського, котрий раніш вже був на тому уряді і який ворожо ставився до царів московських. Інші хотіли бачити Королем сина померлого Короля, також Фредеріка-Августа. На його боці був і московський царський уряд. Перемогли перші. У вересні 1733 року Королем було проголошено Станіслава Лещинського. Перед тим він жив у Парижі. І його подорож до Варшави забезпечили Пилип Орлик і його син Григор.

Московський царський уряд для підтримки Фредеріка-Августа молодшого відправив до Польщі свої війська на чолі з Петром Лассі. У їхньому складі був і 10-тисячний корпус лівобережних козаків¹⁸³, старшим над якими був обозний Яків Лизогуб, син чернігівського полковника Юхима Лизогуба. У складі корпусу напевно були й козаки Чернігівського полку. Ці війська на початку жовтня 1733 року здобули Варшаву і змусили Станіслава Лещинського виїхати до Данцига (тепер це Гданськ у Польщі), потім облягли й Данциг. Проте, його облога тривала аж до

кінця червня 1734 року, коли його таки вдалося здобути. Станіслав Лещинський мусив повернутися до Франції.

Тим часом, у січні 1734 року помер Данило Апостол. На його місце царський уряд не став призначати нікого, а встановив «канцелярію міністерського правління», яка мала поряdkувати у межах лівобережних полків. До його складу увійшли 3 представники козацтва, і серед них Яків Лизогуб, і 3 представники царського уряду. Головою було призначено князя Алексея Шаховського.

2.4.2. Османо-московська війна 1735 – 1739 років

Після завершення походу до Польщі в недовгий час розпочалася війна Московського царства з державою Османів. До початку війни був причетний і Пилип Орлик, який на той час жив у Салоніках (тепер у Греції) і не полишав надії за допомогою Речі Посполитої й Османів відновити Військо Запорозьке у його колишньому становищі. Для цього, власне, він і долучився до обрання Королем Станіслава Лещинського – ворога Царів московських. Проте, як вище згадувалося, московські війська разом з лівобережними козацькими вдерлися до Речі Посполитої і Лещинський знову мусив податися на вигнання. Допомога Османів запізнилася. Втім, вони таки почали війну проти Московського царства.

1736 року відбувся похід 85-тисячного московського війська, очолюваного Христофором Мініхом, на Крим. У його складі було 16 тисяч козаків-лівобережців, старшим над якими був осавул Федір Лисенко¹⁸⁴, 3700 слобідських козаків і 6 тисяч січовиків¹⁸⁵, які після смерті кошового Костя Гордієнка перейшли у московське підданство. Федір Лисенко,

як і Яків Лизогуб, також був родом з Чернігівського полку. Тож ці війська 31 травня здобули укріплення Перекопу¹⁸⁶ і увійшли всередину Криму, здобули 16 червня Іюзлеве (тепер це Євпаторія), а 28 червня – Бахчисарай. Проте, через велику спеку, нестачу води і їжі, а також пошесті холери ці війська мусили з Криму відступити.

Наступного 1737 року до походу на Османів було підготовлено 110-тисячне військо, очолюване тим самим Христофором Мініхом. У його складі було 6000 козаків-лівобережців, старшим над якими був обозний Яків Лизогуб¹⁸⁷, 6000 січовиків і 1000 слобідських козаків¹⁸⁸. Метою цих військ був не Крим, а володіння Османів у Північно-Західному Причорномор'ї. 10 липня вони прибули під укріплене місто Очаків¹⁸⁹ (тепер Миколаївської обл.), що тоді належало Османам. Приступ до міста 12 липня¹⁹⁰ був невдалим, але відбувся вибух порохових складів, внаслідок якого загинула велика кількість оборонців міста, і місто охопила пожежа, якої мешканці не могли погасити. Тож 13 липня оборонці міста здалися¹⁹¹. Далі замислювався похід на дністровське місто Бендери, але великі втрати у військах від хвороб, поранень і загибелі при здобутті Очакова, нестача продовольства, питної води і корму для коней, змусили Мініха припинити похід і повернутися назад¹⁹². 16 липня московські війська пішли з Очакова, залишивши там залогу на 9000 осіб. Проте, з Санкт-Петербурга надійшов царський указ таки продовжувати похід на Бендери. Тож 11 серпня Мініх звелів війську, яке вже дійшло до ріки Чичиклеї, вертатися до Очакова. Втім, дійшовши 31 серпня¹⁹³ до впадіння Південного Бугу у Дніпро, військо таки перервало похід і відступило на північ. Так закінчи-

лися його безглузді блукання південно-українськими степами.

Інше 70-тисячне московське військо¹⁹⁴, очолюване Петром Лассі, того ж 1737 року мало йти на Крим. У його складі було 9000 козаків-лівобережців і козаків-слобожанців. Проте, без козаків Чернігівського полку, яких розумніше було використати у поріччі Дніпра, берег якого був західною межею полку. А похід на Крим відбувався від пониззя Дону. Втім, цей похід також виявився невдалим, хоч московським військам і вдалося вдертися до Криму через Арабатську Стрілку.

Наступного 1738 року 108-тисячне московське військо, у складі якого було 6000 козаків-лівобережців і 2000 січовиків¹⁹⁵, мало завдання розгорнути наступ за Дністр і зайняти Молдавію. Очолював це військо, знову ж таки, Христофор Мініх. Інше 65-тисячне військо, очолюване Петром Лассі, до якого входило 9000 козаків-лівобережців і козаків-слобожанців¹⁹⁶, мало повторити спробу здобуття Криму. Козаки Чернігівського полку, розташовані ближче до молдавського напрямку, були введені до складу війська Мініха. Проте, й ці походи закінчилися невдачами.

Наступного 1739 року московський царський уряд, розчарувавшись у можливості успішного наступу на Молдавію безводними південно-українськими степами від Очакова, домовився з урядом Речі Посполитої про перепуск своїх військ через її землі від Києва до Хотина за Дністром. Здійснити цей похід мало 90-тисячне військо на чолі з Христофором Мініхом¹⁹⁷. У цьому поході на козаків-лівобережців випали надважкі завдання. Вони мали виставити від кожного територіального полку по одному кінному полку з належним числом полковників, полкової старши-

ни, сотенними й значковими товаришами; спорядити команди до залог різних укріплених місць по Дніпру; дати робочих для робіт в укріпленнях і для лагодження суден Дніпровської флотилії; дати більше 20000 волів з підводами й погоничами для різних московських військових потреб; заготувати у достатній кількості пеньку й клоччя для лагодження суден і різне приладдя для інженерних робіт¹⁹⁸. До війська Мініха мало бути введеними 6000 козаків-лівобережців, які до 7 травня повинні були зібратися у Києві, Переяславі й Каневі¹⁹⁹. Старшим над ними було призначено осавула Федора Лисенка²⁰⁰. Крім того, до цього війська було приписано 3000 січовиків²⁰¹.

Похід 1739 року на Молдавію виявився переможним для московських військ. 28 серпня вони отримали перемогу над османськими військами під Хотином, здобули сам Хотин і Яси, столицю Молдавського князівства, а слідом за тим московський уряд уклав з Османами Білградський договір. За цим договором Московське царство повертало Османам Очаків, здобутий ним 1737 року, а взамін вертало собі Азов, втрачений раніш за *Прутським договором 1711 року*. Щоправда Московське царство мало зруйнувати в Азові всі укріплення. Під час походу Христофора Мініха на Хотин і Яси Пилип Орлик, що жив тоді у Хотині, змушений був звідти виїхати. Зрештою, 1742 року він помер у Ясах. Більше 3-х останніх десятиліть свого життя він витратив на боротьбу за відновлення Війська Запорозького, як незалежної української національної держави.

Війна 1735 – 1739 років за чужі Українцям користі коштували їм величезних втрат²⁰² і навіть без слави, до якої козаки завжди були небайдужими. Вони у тій війні перебували у виключно підлеглому становищі

щодо московського керівництва і виконували «чорну» роботу, яка хоч і була потрібною, але мало цінувалася.

2.4.3. Кирило Розумовський. Семирічна війна 1756 – 1763 років. Османо-московська війна 1768 – 1774 років. Скасування Січі 1775 року і полководотенного устрою 1781 – 1782 років

1750 року московським намісником у Глухів був призначений Кирило Розумовський, брат якого Олексій був таємним чоловіком тодішньої Цариці московської Єлизавети Романової. Тож «канцелярію міністерського правління», засновану 1734 року після смерті Данила Апостола, було скасовано. Втім, Кирило Розумовський, як перед цим і Данило Апостол, беззастережно корився вказівкам московського уряду. Це стосувалося й участі козаків-лівобережців у загарбницьких війнах Московського царства.

Після війни 1735 – 1739 років Московського царства проти Османів, яка також велася на його користь, козаків-лівобережців було послано на так звану *Семирічну війну 1756 – 1763 років* Московського царства проти Пруського королівства. Війна ця була спричинена суперництвом Габсбургів і Гогенцоллернів за Сілезію (тепер у складі Польщі). Московське царство виступило на боці Габсбургів. Тож до Німеччини 1757 року було вислано 8000 погоничів-селян з власними підводами й волами для забезпечення потреб московського війська, що діяло проти Гогенцоллернів. Більша частина цих селян загинула. Крім того, на війну було вислано 1000 компанійців (добровольців), серед яких напевно були й козаки Чернігівського полку. Вони взяли участь у битві під Грос-Егерсдорфом (тепер це Кам'янське

Черняхівського р-ну Калінінградської обл. РФ). Згодом, 1760 року, до Німеччини було вислано 2000 козаків-лівобережців і кілька тисяч волів²⁰³ із селянами-погоничами.

На початку 1762 року Цариця Єлизавета Романова померла, замість неї Царем московським став її небіж по сестрі Пьотр Голштейн-Готторпський. Втім, під час дворцового перевороту того ж таки 1762 року, його було вбито змовниками, очолюваними його дружиною Єкатеріною, яка й стала Царицею і 1764 року позбавила Кирила Розумовського влади в Україні. Лівобережною Україною почала правити Малоросійська колегія. Вона складалася з 8-ми осіб: 4-х з боку московського царського уряду і 4-х з боку козаків-лівобережців. Очолив колегію Пьотр Румянцев, що був у ній дев'ятим.

Останньою політичною подією, у якій взяли завзяту участь козаки Чернігівського полку, була війна 1768 – 1774 років Московського царства проти Османів, спричинена нападом 1768 року козаків-правобережців на їхні володіння під час їхнього повстання проти влади Речі Посполитої на чолі з Максимом Залізнякам і Іваном Гонтою. У цій війні козаки Чернігівського полку, очолювані Петром Милорадовичем, брали завзяту участь. Так, вони під керівництвом Милорадовича, Серб за походженням, 1769 – 1770 років брали участь у здобутті османського укріпленого міста Бендери²⁰⁴, під керівництвом Петра Румянцева, потім – у здобутті Кілії (тепер Ізмаїльського р-ну Одеської обл.) й Ізмаїла, а 1771 року – у здобутті Криму під керівництвом Васілія Долгорукова²⁰⁵.

По закінченні війни було укладено *Кючук-Кайнарджинський договір 1774 року*, за яким межиріч-

чя нижніх Дніпра й Дністра відходили від Османів Московському царству. В укладенні договору велике значення відіграла участь ніжинського наказного полковника Олександра Безбородька, який після цього піднісся до найвищих владних повноважень у Московському царстві. Втім, 1775 року Військо Запорозьке «низове», яке взяло завзяту участь у війні проти Османів, було скасоване силою московської зброї. А слідом за ти, не зважаючи на українські впливи, 1781 року полково-сотенний устрій «війська запорозького його пресвітлої царської величності» був скасований разом з Малоросійською колегією, яка ним заправляла.

Від козацької, але вже не державної, автономії залишився на Лівобережжі України лише козацький стан на рівні місцевих козацьких громад, відділених від селянських, позначених кріпацьким рабством. Цей стан відносно вільних людей зберігся в Україні до 1920 року, коли був скасований московською комуністичною владою внаслідок загарбання нею України.

3. ПІСЛЯМОВА

Історія Чернігівського полку є подібною до історій усіх полків Лівобережжя. Заснований в перші місяці *Української Національної Революції 1648 року*, полк став її безпосереднім учасником, стоячи на сторожі північно-східних рубежів відновленого Війська Запорозького. Тож коли розпочалася війна 1658 – 1659 років між Військом Запорозьким і Московським царством, бойові дії розгорнулися у безпосередній близькості від Чернігівського полку. Становище ускладнилося тим, що керівництво Чернігівського полку 1659 року хитнулася у бік Московського царства і тому в його межах точилися криваві бої в наступній війні

1660 – 1681 років між Військом Запорозьким і Московським царством. Зрештою це спричинило занепадницькі настрої у народі, згнітило у ньому бажання продовжувати боротьбу за свободу й незалежність.

Тож Чернігів, разом з усією Сіверщиною, опинився в московському рабстві, втрати в якому виявилися тяжчими, ніж в боротьбі за свободу. Хоча як суспільний стан козацтво існувало на Сіверщині аж до 1920 року. Деякого відродження козацький звичай боротьби за незалежність набув під час *Української Революції 1917-1921 років*. Вже 1917 року було започатковано рух Вільного Козацтва, який восени того року очолив генерал-лейтенант колишньої царської армії і нащадок сіверської козацької старшини Павло Скоропадський. Проте, у квітні 1918 року урядові Української Народної Республіки (УНР) на вимогу союзницьких німецьких військ, що стояли в Україні, довелося цей рух скасувати. Були також спроби УНР відродити воєнні традиції Війська Запорозького у військових частинах Армії УНР. Так, 9 лютого 1918 року у Гнатівці на Ірпені, неподалік Києва, наказом військового міністра УНР Олександра Жуківського було створено Окремий Запорозький загін Армії УНР на чолі з генерал-майором колишньої царської армії Костянтином Прісовським. Невдовзі цю частину було розгорнуто на Окрему Запорозьку дивізію, в одностроях якої і в окремих статутних правилах використовувалися традиції Війська Запорозького, як їх розуміло тодішнє керівництво держави. Військові формування новітніх запорожців були найбоездатнішими в Армії УНР і з честю виконували свій обов'язок по обороні України від зовнішніх ворогів аж до листопада 1920 року, коли Армія УНР мусила під тиском комуністичної РФ-ї виїти з України до меж союзної на той час Польщі.

З приходом до влади, у кінці квітня 1918 року, уряду Гетьмана Павла Скоропадського, ним було вжито заходів до відновлення козацького стану з одночасною демократизацією вливання до нього нових сил. Так 16 жовтня 1918 року з'явився «Універсал Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України та Військ Козацьких Павла Скоропадського до Українського Народу»²⁰⁶, яким було проголошено відновлення козацтва. Проте комуністична Російська Федерація, окупувавши Україну, скасувала козацтво як стан, щоб убити прагнення Українців до власної державності. Невтішну картину колишніх козацьких містечок Ніжинщини 1920-х років показав уродженець Ніжина Ігор Качуровський у своїй поемі «Село в безодні». Таким був результат відмови народу від боротьби за свободу у власній державі в обмін на пусті обіцянки комуно-московських загарбників²⁰⁷. Це і є той досвід, який дає нам історія Чернігівського полку, як і інших полків Війська Запорозького. За свободу треба битися до кінця, бо вона є найвищою цінністю для людини.

Зараз, з набуттям державної самостійності України, розгортається відродження славних козацьких традицій. У зв'язку з реалізацією заходів зі створення місць пам'яті часів Війська Запорозького доцільним є встановлення у центрах територіальних громад пам'ятних каменів-стел на честь полків і сотень Війська Запорозького та започаткування традиції використання в урочистостях і процедурних заходах державної атрибутики Війська Запорозького як символів історичної спадкоємності державотворення. Для голів державних адміністрацій колишніх полкових міст таким атрибутом є полковницький пернач, а для голів територіальних громад колишніх сотенних міст – сотницький значок. Це надаватиме головам

владних і самоврядних інституцій пафосу носіїв давніх українських національних елітарних традицій. Реалізація зазначених ініціатив є виконанням вимог Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Відповідно до Закону одним із напрямів здійснення громадянсько-патріотичного виховання є «популяризація історії України, зокрема боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави, етапів державотворення та борців за незалежність і територіальну цілісність України, а також Українців, досягнення яких увійшли до світової історії»²⁰⁸.

У зв'язку з реалізацією заходів зі створення місць пам'яті часів Війська Запорозького доцільним є встановлення у центрах територіальних громад пам'ятних каменів-стел на честь сотень Чернігівського полку та започаткування у Чернігові і центрах територіальних громад традиції використання в урочистостях і процедурних заходах державної атрибутики Війська Запорозького як символів історичної спадкоємності державотворення. Для голів Чернігівської обласної ради і Ніжинської обласної державної адміністрації таким атрибутом є полковницький пернач, а для голів відповідних територіальних громад – сотницький значок. Це надаватиме головам владних і самоврядних інституцій пафосу носіїв давніх українських національних елітарних традицій.

ПОСИЛАННЯ

¹Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 33

²Кривошея Володимир. Українська козацька старшина: урядники гетьманської адміністрації. – К.: «Стилос», 2005. – С. 53, С. 54

³Універсали Богдана Хмельницького. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 262

⁴Коваленко Олександр. Небаба Мартин // Полководці Війська Запорозького. Книга 1. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 231

⁵Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К: Наукова думка, 1995. – С. 477

⁶Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 42

⁷Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 455

⁸Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К: ВД КМА, 2009. – С. 95

⁹Горобець Сергій. Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. // Сіверянський літопис. — 2008. — № 1. — С. 17

¹⁰Відомості про власну службову кар'єру полковника чернігівського Івана Божича // ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 14037, арк. 176 і зв., 170 і зв. Оригінал

¹¹Модзалевский Вадим. Малороссийский родословник. Том первый. К.: 1908. – С. 60

¹²1732 год. Именная роспись Черниговского полка // <https://otkudarodom.ua/ru/1732-god-imennaya-rospis-chernigovskogo-polka>

¹³Пріцак Омелян. Походження Русі. Том 1. – К.: Видавництво «Обереги», 1997. – С. 99

¹⁴Мицик Юрій. Шумейко Прокіп // Полководці Війська Запорозького. Книга 1. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 378

¹⁵Коваленко Олександр. Небаба Мартин // Полководці Війська Запорозького. Книга 1. – К.: ВД «Альтер-

нативи», 1998. – С. 231

¹⁶Мицик Юрій. Шумейко Прокіп // Полководці Війська Запорозького. Книга 1. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 378

¹⁷Там само. – С. 379

¹⁸Кривошея Володимир. Українська козацька старшина: урядники гетьманської адміністрації. – К.: «Стилос», 2005. – С. 53

¹⁹Мицик Юрій. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Книга 2. – К.: Видавництво «ВІК», 2004. – С. 125

²⁰Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К: Наукова думка, 1995. – С. 477

²¹Там само.

²²Коваленко Олександр. Небаба Мартин // Полководці Війська Запорозького. Книга 1. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 232

²³Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Том 9. Книга 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 76

²⁴Коваленко Олександр. Небаба Мартин // Полководці Війська Запорозького. Книга 1. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 235

²⁵Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Том 9. Книга 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 225

²⁶Там само. – С. 226

²⁷Там само. – С. 322

²⁸Там само. – С. 415

²⁹Мицик Юрій. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Книга 2. – К.: Видавництво «ВІК», 2004. – С. 136

³⁰Величко Самійло. Літопис. Том 1. – К: Дніпро, 1991. – С. 230

³¹Літопис Самовидця. – К: Наукова думка, 1971. – С. 78

³²Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 4. – СПб, 1863. – С. 139

³³Там само. – С. 197

³⁴Величко Самійло. Літопис. Том 1. – К: Дніпро, 1991. – С. 246

³⁵Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 4. – СПб, 1863. – С. 233

³⁶Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 4. – СПб, 1863. – С. 265

³⁷Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. Tom II. – Warszawa, 1853. – С. 35

³⁸Памятники изданные временною комиссиею для разбора древних актов. Том 3. – К., 1852. – С. 408

³⁹Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. Tom II. – Warszawa, 1853. – С. 61

⁴⁰Там само.

⁴¹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 5. – СПб, 1867. – С. 126

⁴²Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 370

⁴³Книги разрядные по официальным оных спискам, том 2. – СПб, 1855. – С. 940

⁴⁴Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 941

⁴⁵Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 943

⁴⁶Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 274

⁴⁷Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 270

⁴⁸Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 6. – СПб, 1869. – С. 15

⁴⁹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 6. – СПб, 1869. – С. 107

⁵⁰Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 6. – СПб, 1869. – С. 110

⁵¹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 6. – СПб, 1869. – С. 125

⁵²Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 6. – СПб, 1869. – С. 94

⁵³Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 6. – СПб, 1869. – С. 155

⁵⁴Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 42

⁵⁵Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 13

⁵⁶Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 23

⁵⁷Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 24

⁵⁸Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 48

⁵⁹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 51

⁶⁰Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 42

⁶¹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 88

⁶²Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 89

⁶³Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 91

⁶⁴Горобець Віктор. Демко Ігнатович (Многогрішний) // Полководці Війська Запорозького. Книга 2. – К.: Видавництво «ВІК», 2004. – С. 170

⁶⁵Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 42

⁶⁶Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 42

ной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 43

⁶⁷Ігнатенко Ігор. Останній бій Чернігівської фортеці // Сіверянський літопис. — 2018. — № 5. — С. 25

⁶⁸Ігнатенко Ігор. Останній бій Чернігівської фортеці // Сіверянський літопис. — 2018. — № 5. — С. 26

⁶⁹Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 474

⁷⁰Літопис Самовидця. – К: Наукова думка, 1971. – С. 105

⁷¹Ігнатенко Ігор. Останній бій Чернігівської фортеці // Сіверянський літопис. — 2018. — № 5. — С. 27

⁷²Ігнатенко Ігор. Останній бій Чернігівської фортеці // Сіверянський літопис. — 2018. — № 5. — С. 28

⁷³Ігнатенко Ігор. Останній бій Чернігівської фортеці // Сіверянський літопис. — 2018. — № 5. — С. 30

⁷⁴Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 65

⁷⁵Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 98

⁷⁶Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 88

⁷⁷Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 94

⁷⁸Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 7. – СПб, 1872. – С. 105

⁷⁹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 8. – СПб, 1875. – С. 10

⁸⁰Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 483

⁸¹Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 461

⁸²Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 81

⁸³Акты, относящиеся к истории Южной и Западной

ной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 76

⁸⁴Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 420

⁸⁵Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 455

⁸⁶Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 674

⁸⁷Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 817

⁸⁸Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 811

⁸⁹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 9. – СПб, 1877. – С. 812

⁹⁰Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 590

⁹¹Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 591

⁹²Універсали українських гетьманів. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 589

⁹³Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 654

⁹⁴Кривошея Володимир. Українська козацька старшина: урядники гетьманської адміністрації. – К.: «Стилос», 2005. – С. 53

⁹⁵Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 372

⁹⁶Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 371

⁹⁷Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 375

⁹⁸Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 390

⁹⁹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 464

- ¹⁰⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 487
- ¹⁰¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 475
- ¹⁰² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 493
- ¹⁰³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 492
- ¹⁰⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 494
- ¹⁰⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 498
- ¹⁰⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 533
- ¹⁰⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 546
- ¹⁰⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 601
- ¹⁰⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 636
- ¹¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 638
- ¹¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 11. – СПб, 1879. – С. 664
- ¹¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 596
- ¹¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 597
- ¹¹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 598
- ¹¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 605
- ¹¹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 730

- ¹¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 729
- ¹¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 735
- ¹¹⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 730
- ¹²⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 12. – СПб, 1882. – С. 746
- ¹²¹ Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. – К: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – С. 260
- ¹²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 13. – СПб, 1884. – С. 140
- ¹²³ Галушка А. А. Чигиринські оборони 1677 і 1678 // Енциклопедія історії України у 10 т. Т.10. – К: Наукова думка, 2013. – С. 546
- ¹²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 13. – СПб, 1884. – С. 170
- ¹²⁵ Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. – К: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – С. 261
- ¹²⁶ Галушка А. А. Чигиринські оборони 1677 і 1678 // Енциклопедія історії України у 10 т. Т.10. – К: Наукова думка, 2013. – С. 546
- ¹²⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 13. – СПб, 1884. – С. 227
- ¹²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 13. – СПб, 1884. – С. 192
- ¹²⁹ Галушка А. А. Чигиринські оборони 1677 і 1678 // Енциклопедія історії України у 10 т. Т.10. – К: Наукова думка, 2013. – С. 546
- ¹³⁰ Галушка А. А. Чигиринські оборони 1677 і 1678 // Енциклопедія історії України у 10 т. Т.10. – К: Наукова думка, 2013. – С. 547
- ¹³¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 13. – СПб, 1884. – С. 301

¹³²Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 13. – СПб, 1884. – С. 302

¹³³Галушка А. А. Чигиринські оборони 1677 і 1678 // Енциклопедія історії України у 10 т. Т.10. – К: Наукова думка, 2013. – С. 547

¹³⁴Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том 13. – СПб, 1884. – С. 677

¹³⁵Горобець Сергій, Ситий Ігор. Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 4

¹³⁶Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. – К: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – С. 267

¹³⁷Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 340

¹³⁸Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 340

¹³⁹Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 341

¹⁴⁰Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 341

¹⁴¹Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 343

¹⁴²Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 344

¹⁴³Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 370

¹⁴⁴Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 465

¹⁴⁵Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 474

¹⁴⁶Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 474

¹⁴⁷Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 476

¹⁴⁸Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 524

¹⁴⁹Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 549

¹⁵⁰Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 550

¹⁵¹Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 551

¹⁵²Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 552

¹⁵³Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 555

¹⁵⁴Величко Самійло. Літопис. Том 2. – К: Дніпро, 1991. – С. 557

¹⁵⁵Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К: ВД КМА, 2009. – С. 95

¹⁵⁶Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К: ВД КМА, 2009. – С. 70

¹⁵⁷Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К: ВД КМА, 2009. – С. 95

¹⁵⁸Чухліб Тарас. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К: ВД КМА, 2004. – С. 233

¹⁵⁹Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 362

¹⁶⁰Універсали Івана Мазепи. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – С. 438

¹⁶¹Універсали Івана Мазепи. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – С. 439

¹⁶²Універсали Івана Мазепи. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – С. 441

¹⁶³Універсали Івана Мазепи. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – С. 442

¹⁶⁴Універсали Івана Мазепи. – Київ-Львів: НТШ,

2002. – С. 443

¹⁶⁵Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 365

¹⁶⁶Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К: ВД КМА, 2009. – С. 569

¹⁶⁷Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 366

¹⁶⁸Універсали Івана Мазепи. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – С. 476

¹⁶⁹Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 368

¹⁷⁰Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 369

¹⁷¹Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 370

¹⁷²Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 370

¹⁷³Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 397

¹⁷⁴Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 399

¹⁷⁵Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 400

¹⁷⁶Бантыш-Каменский Дмитрий. История Малой России. – К: Час, 1993. – С. 418

¹⁷⁷Крикун Микола. Між війною і радіою. – К: Критика, 2006. – С. 406

¹⁷⁸Полонська-Василенко Наталія. Історія України. II том. – Мюнхен: Українське видавництво, 1976. – С. 82

¹⁷⁹Універсали Івана Мазепи. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – С. 549

¹⁸⁰Горобець Віктор. Павло Полуботок // Історія

України в особах: Козаччина. – К.: Україна, 2000. – С. 222

¹⁸¹Онацький Євген. Українська мала енциклопедія. Книжка 5. – Буенос-Айрес: Адміністрація УАПЦ а Аргентині, 1959. – С. 681

¹⁸²Горобець Віктор. Павло Полуботок // Історія України в особах: Козаччина. – К.: Україна, 2000. – С. 222

¹⁸³ЛѢТОПИСЕЦЪ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – Т. I. – Киев, 1856. – С. 60

¹⁸⁴ЛѢТОПИСЕЦЪ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – Т. I. – Киев, 1856. – С. 63

¹⁸⁵Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 203

¹⁸⁶Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 253

¹⁸⁷ЛѢТОПИСЕЦЪ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – Т. I.

– Киев, 1856. – С. 66

¹⁸⁸Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 357

¹⁸⁹Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 382

¹⁹⁰Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 388

¹⁹¹Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 390

¹⁹²Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 394

¹⁹³Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 402

¹⁹⁴Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 358

¹⁹⁵Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 486

¹⁹⁶Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ

ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Первые три года-войны. – СПб: 1906 – С. 489

¹⁹⁷Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. – СПб: 1906 – С. 131

¹⁹⁸Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. – СПб: 1906 – С. 83

¹⁹⁹Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. – СПб: 1906 – С. 84

²⁰⁰Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. – СПб: 1906 – С. 85

²⁰¹Баіов А. РУССКАЯ АРМІЯ въ ЦАРСТВОВАНИЕ ИМПЕРАТРИЦЫ АННЫ ІОАННОВНЫ: Война Россіи съ Турціей въ 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. – СПб: 1906 – С. 131

²⁰²Полонська-Василенко Наталія. Історія України. II том. – Мюнхен: Українське видавництво, 1976. – С. 94

²⁰³Полонська-Василенко Наталія. Історія України. II том. – Мюнхен: Українське видавництво, 1976. – С. 97

²⁰⁴О роде дворян и графа Милорадович. – К: 1871. – С. 41

²⁰⁵О роде дворян и графа Милорадович. – К: 1871. – С. 42

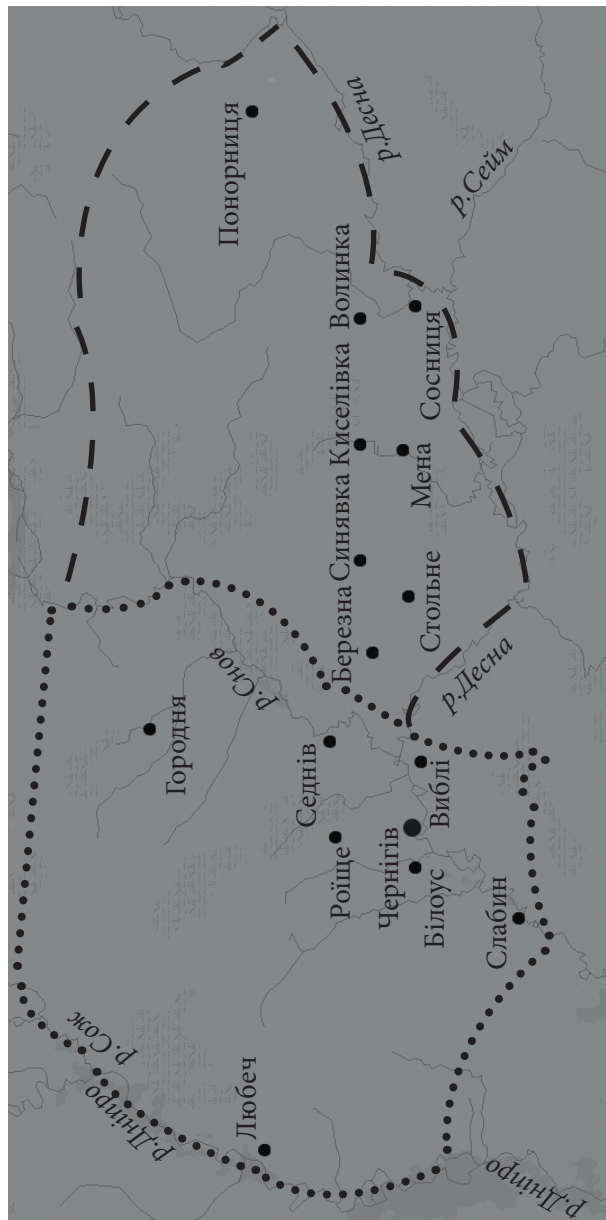
²⁰⁶«Універсал Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України та Військ Козацьких до

Українського Народу» – К.: Державна Друкарня, 1918.

²⁰⁷ Качуровський І.В. Село в безодні: Поема. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.

²⁰⁸ Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». 13.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/LAWS/show/2834-20#TEXT>

Чернігівський полк 1652 – 1782 років

- ..... Приблизні межі Чернігівського полку 1652 – 1665 років
- Приблизні межі Сосницького полку, приєднаного до Чернігівського 1665 року

- Сотенні міста і містечка станом на 1781 рік

1. ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ...	3
2. КОРОТКА ІСТОРІЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ....	6
2.1. Передісторія.....	6
2.2. Історія часів боротьби за становлення Війська Запорозького 1648 – 1681 років.....	8
2.2.1. Часи гетьманування Богдана Хмельницького та Івана Виговського (до 1659 року).....	8
2.2.1.1. Похід 1648 року Петра Головацького і заснування Чернігівського полку.....	8
2.2.1.2. Війна проти Речі Посполитої і Реєстр Війська Запорозького 1649 року.....	10
2.2.1.3. Війни 1650 року проти Молдавського князівства, 1651 року проти Речі Посполитої і Білоцерківський договір 1651 року.....	13
2.2.1.4. Відновлення 1652 року Чернігівського полку і війни 1654 – 1655 років на теренах Білорусі.....	15
2.2.1.5. Придушення протиурядових заколотів 1658 року і війна проти Московського царства 1658 – 1659 років.....	17
2.2.2. Часи гетьманування Юрія Хмельницького та Павла Тетері (1659 – 1665 роки).....	19
2.2.2.1. Переяславська Рада 1659 року і участь Війська Запорозького у війні проти Речі Посполитої 1659 – 1660 років, веденій Московським царством.....	19
2.2.2.2. Гетьманство Павла Тетері 1663 – 1665 років і участь Війська Запорозького у поході 1663 – 1664 років проти Московського царства.....	21
2.2.3. Часи гетьманування Петра Дорошенка і Юрія Хмельницького (1665 – 1681 роки).....	23
2.2.3.1. Війна 1665 – 1667 років Війська Запорозького проти Московського царства за Лівобережжя Дніпра.....	23
2.2.3.2. Протимосковське повстання 1668 року на Лівобережжі Дніпра і заколот Дем'яна Гнатовича.....	27
2.2.3.3. Війна 1669 – 1670 років Війська Запорозького з	

Московським царством за Лівобережжя Дніпра і усунення 1672 року Дем'яна Гнатовича.....	33
2.2.3.4. Конотопські статті 1672 року і участь лівобережного козацтва у війні 1674 – 1681 років Московського царства проти Війська Запорозького.....	35
2.3. Історія часів занепаду козацької державності 1681 – 1714 років.....	44
2.3.1. Кримські походи 1687 і 1689 років і Коломацькі статті 1687 року.....	44
2.3.2. Буджацький похід 1694 року, Дніпровські походи 1695 і 1697 рів, Азовський похід 1696 року.....	47
2.3.3. Початок Північної війни 1700 – 1721 років.....	50
2.3.4. Протимосковське повстання 1708 – 1709 років. Конституція Пилипа Орлика 1710 року. Похід 1711 року Пилипа Орлика на Білу Церкву. Прутський похід 1711 року Царя Петра Романова. Прутський договір 1711 року. Константинопольський договір 1714 року.....	54
2.4. Історія часів поступового скасування московським урядом залишків козацької автономії 1714 – 1782 років....	56
2.4.1. Залучення козацтва і селянства до примусових робіт, поглиблення соціального гноблення народу і гонінь царського уряду щодо козацької старшини. Іван Скоропадський. Павло Полуботок. Данило Апостол. Участь козацьких військ у війні за престол Речі Посполитої 1733 – 1734 років.....	56
2.4.2. Османо-московська війна 1735 – 1739 років....	60
2.4.3. Кирило Розумовський. Семирічна війна 1756 – 1763 років. Османо-московська війна 1768 – 1774 років. Скасування Січі 1775 року і полково-сотенного устрою 1781 – 1782 років.....	64
3. ПІСЛЯМОВА.....	66
ПОСИЛАННЯ.....	69
Мапа Чернігівського полку.....	85

Науково-популярне видання
Сергій Коваленко
Микола Шкурко
Чернігівський полк
Війська Запорозького: історичний нарис

Видання здійснено з ініціативи і за фінансової підтримки
Благодійної організації «Благодійний фонд «Ніжен»
і Асоціації «Об'єднання підприємств Ніжинщини».

«Благодійна організація «Благодійний фонд «Ніжен» здійснює
діяльність щодо відродження історико-культурної спадщини краю.

Із пропозиціями, рукописами, внесками звертатися
за адресою: вул. Станіслава Прощенка, 7-а, м. Ніжин, 16608,

Чернігівська обл., www.nizhen.com.ua